

Biologische landbouw in Midden- en Oost-Europa

M.J.G. Meeusen
C.J.A.M. de Bont
S. van Berkum
S.T. Goddijn

Projectcode 30089

Augustus 2004

Rapport 5.04.07

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

Biologische landbouw in Midden- en Oost-Europa
Meeusen, M.J.G., C.J.A.M. de Bont, S. van Berkum en S.T. Goddijn
Den Haag, LEI, 2004
Rapport 5.04.07; ISBN 90-5242-931-6; Prijs € 16,- (inclusief 6%BTW)
91 p., fig., tab., bijl.

Dit rapport geeft inzicht in de concurrentiekracht van de biologische landbouwsector in Midden- en Oost-Europa. Daarbij is vooral gekeken naar de landen waarvan de concurrentiekracht het grootst wordt geacht: Hongarije, Polen en de Tsjechische Republiek. Er wordt een beschrijving gegeven van de ontwikkelingen in zowel aanbod als vraag in de betreffende landen, waarbij het niet alleen gaat om de primaire productie maar ook de verwerking en distributie.

Bestellingen:
Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: publicatie.lei@wur.nl

Informatie:
Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie.lei@wur.nl

© LEI, 2004

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

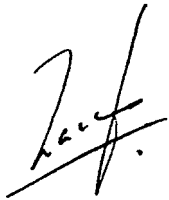
	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	13
1.1 Aanleiding	13
1.2 Doelstelling	14
1.3 Opbouw van het rapport	14
2. Biologische landbouw en markt in Nederland	16
2.1 Inleiding	16
2.2 Biologische productproductie en afzet	16
2.3 Ontwikkelingen in de Nederlandse markt	18
2.4 Ontwikkelingen op de Duitse afzetmarkt	19
2.5 Ontwikkelingen per product in Nederland	22
2.6 Kritische succesfactoren	28
3. Potenties voor de biologische landbouw in Midden- en Oost-Europa	31
3.1 Inleiding	31
3.2 Landbouw in Midden- en Oost-Europa	31
3.3 Biologische landbouw in Midden- en Oost-Europa	34
3.4 Conclusie	38
4. Polen	40
4.1 Inleiding	40
4.2 Consumptie en detailhandel	40
4.3 Handel en verwerking	41
4.4 Productie	43
4.5 Overheid	49
4.6 Onderzoek, voorlichting, onderwijs	50
4.7 Controle en certificering	50
4.8 Conclusie	51
5. Hongarije	53
5.1 Inleiding	53
5.2 Consumptie en detailhandel	53
5.3 Handel en verwerking	55
5.4 Productie	57
5.5 Overheid	61

	Blz.
5.6 Onderzoek, voorlichting en onderwijs	62
5.7 Controle en certificering	63
5.8 Conclusie	63
6. Tsjechische Republiek	65
6.1 Inleiding	65
6.2 Consumptie en detailhandel	65
6.3 Handel en verwerking	66
6.4 Productie	69
6.5 Overheid	74
6.6 Onderzoek, voorlichting en onderwijs	76
6.7 Controle en certificering	77
6.8 Conclusie	78
7. Conclusie	80
Literatuur	85
Bijlagen	
1. Areaal biologische landbouw	89
2. Productie en bestemming van biologisch zaadgoed en dierlijke producten in Hongarije	90
3. Import Tsjechië	91

Woord vooraf

De biologische landbouw zet haar producten af in een internationale groeimarkt. Voor het opbouwen van een goede concurrentiepositie, de verdere ontwikkeling van de Nederlandse markt en voor het benutten van de exportmogelijkheden is het van belang dat de Nederlandse agribusiness beschikt over actuele informatie over ontwikkelingen in het buitenland. Anno 2004 treedt een tiental lidstaten toe tot de Europese Unie. Op een aantal punten heeft de landbouw in de Midden- en Oost-Europese landen voordelen ten opzichte van de West-Europese en meer in het bijzonder de Nederlandse landbouw; voordelen die van betekenis zijn voor de concurrentiepositie van de biologische landbouw. De Nederlandse overheid wil de biologische sector voeden met strategische informatie om zich te kunnen voorbereiden op de komst van de Midden- en Oost-Europese landen. Daarbij wil ze - middels deze studie - de biologische sector inzicht geven in de te verwachten effecten van toetreding van de lidstaten op de concurrentiepositie van de Nederlandse biologische sector.

Dank gaat uit naar het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit - in de personen van Geert Westenbrink en Gabriëlle Nuijens - voor de beschikbare financiële middelen die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt en de begeleiding bij dit onderzoek.

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse
Algemeen directeur LEI B.V.

Samenvatting

Doel van het onderzoek

Doel van het onderzoek is inzicht krijgen in de concurrentiekracht van de biologische landbouw in de nieuwe lidstaten van de EU.

De tien nieuwe EU-lidstaten: hoge score op primaire productiefactoren, lage score op overige vier concurrentiefactoren

De concurrentiekracht van de verschillende Midden- en Oost-Europese landen is beoordeeld op basis van vijf concurrentiefactoren, te weten:

- primaire productiefactoren;
- secundaire productiefactoren;
- overheidsbeleid;
- samenwerking tussen de institutionele omgeving en de productiekolom, en
- thuismarkt.

In de tien nieuwe EU-landen is om verschillende redenen tot dusverre de biologische landbouw klein van omvang. Het aandeel van biologische productie in de totale agrarische productie is gemiddeld duidelijk lager dan in de EU-landen.¹

De belangrijkste redenen voor het relatief kleine areaal biologische landbouw zijn:

- er is vrijwel geen thuismarkt voor biologische producten (weinig verkooppunten, weinig interesse en bekendheid met biologische producten, geringe koopkracht van de bevolking van de toetredende landen);
- de afzetstructuur, vooral de verwerking, is nog zeer beperkt ontwikkeld;
- stimulansen van de overheid zijn pas vrij recent gekomen, aansluitend op de voorbereiding voor de toetreding, waarbij EU-regelingen voor de omschakeling zijn geïntroduceerd;
- landbouw wordt niet als milieuvriendelijk beschouwd. De maatschappelijke druk om over te gaan naar biologisch is dus beperkt;
- de periode voor de val van de Berlijnse muur lag de nadruk van de 'planeconomie' op het behalen van productiedoelstellingen. Hierin paste geen biologische landbouw, waarbij productieniveaus lager zijn. De nu toetredende landen leverden agrarische producten aan de Sovjet-Unie in ruil voor olie en gas.

Er zijn wel mogelijkheden voor ontwikkeling van de biologische landbouw in de tien landen.¹ De voorwaarden zijn gunstig wat betreft de beschikbaarheid en kosten van arbeid

---

¹ Een uitzondering is Tsjechië met een aandeel van 5% wat betreft het agrarische areaal. Dit betreft evenwel voor ruim 90% extensief beheerd grasland. Het aandeel biologisch in de agrarische productie is er dan ook veel lager dan 5%.

en grond. Bovendien gebruikt de gangbare landbouw (nog) betrekkelijk weinig gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest en zijn de kilogramopbrengsten per hectare en per dier en ook de veedichtheid veel lager dan in de EU. De overstap naar een biologische bedrijfsvoering kan dan in beginsel gemakkelijker plaatsvinden dan voor een hoogproductieve landbouw. Bovendien kan de Midden- en Oost-Europese landbouw in beginsel tegen lage kosten produceren en dus tegen relatief lage prijzen aanbieden. Knelpunt voor de ontwikkeling van de landbouw in het algemeen, dus niet specifiek voor de biologische productie, is wel de beperkte beschikbaarheid van kapitaal voor investeringen.

Drie landen met potentieel grootste concurrentiekracht: Polen, Hongarije en Tsjechië

Drie nieuwe EU-landen - Hongarije, Polen en Tsjechië -, zijn geselecteerd voor nader onderzoek naar de concurrentiekracht van de biologische landbouw. De redenen hiervoor zijn vooral: het zijn de grotere, dichterbij de EU-15 gelegen landen, waarbij Tsjechië al een groot areaal biologische landbouw heeft en Hongarije al actief is in de export van biologische producten.

Voor deze landen is nagegaan hoe de ontwikkeling van de biologische landbouw tot dusver is verlopen en wat de belangrijkste kenmerken zijn. Hierbij gaat het onder meer om de binnenlandse afzet, de verwerking en handel, de in- en uitvoer, het beleid van de overheid, het kennissysteem en organisatie van de controle en certificering. Een en ander is bezien in het licht van de situatie van de landbouw en economie in deze landen. De meest opmerkelijke punten voor deze drie landen worden hierna genoemd. De nog resterende landen hebben op het gebied van kostprijsbepalende factoren en (afstand tot) markten te veel nadelen om serieuze potenties aan hen toe te dichten.

Polen: veel potentie, maar ook nog veel knelpunten op te lossen om kansen te benutten

Voor Polen geldt vooral dat:

- de biologische productie zeer sterk verspreid in het land is gelokaliseerd en dus versnipperd is;
- het hierdoor moeilijk is het aanbod te bundelen en te verwerken. Er is nauwelijks een groothandel- en verwerkingsinfrastructuur op dit terrein; de markt oriëntatie is gering en export van biologische producten is nauwelijks aan de orde;
- de organisatie van belangenbehartiging, certificering en controle sterk versnipperd is;
- de overheid wel steun biedt aan de overschakeling naar de biologische landbouw, maar de nadruk ligt bij de (brede) aanpak van de sociaal-economische problemen op het platteland (nog veel kleine bedrijven, hoge werkloosheid). Bovendien wordt recent meer het accent gelegd op kwaliteitsproductie in bredere zin ('label rouge');
- het opleidingsniveau van de agrariërs laag is.

---

¹ In principe geldt dat ook voor Bulgarije en Roemenië, die later toetreden.

Hongarije: reeds actief in de export van onbewerkte plantaardige producten, potentie voor verdere ontwikkeling van export van onbewerkte plantaardige producten

Voor Hongarije is vastgesteld dat:

- de biologische productie vooral gericht is op export naar de EU, vooral omdat dit relatief aantrekkelijke prijzen oplevert; de export is ook goed ontwikkeld;
- de export vooral granen betreft, afkomstig van relatief grote bedrijven (gemiddeld 100 ha);
- de organisatie (certificering en controle en ook belangenbehartiging, advisering en dergelijke) voor de productie redelijk goed lijkt te zijn;
- ook de kennisinfrastructuur (onderzoek, onderwijs) verder is ontwikkeld dan in Polen;
- de Hongaarse overheid vooral de laatste jaren de biologische productie meer is gaan stimuleren om export te genereren; de biologische landbouw is dan ook recent hard gegroeid.

Tsjechië: wel veel biologisch areaal, maar weinig biologische productie en afzet

Voor Tsjechië is specifiek dat:

- de nadruk van de biologische productie ligt op de veehouderij, vooral vleesvee, schapen en grasland (90%);
- de biologische bedrijven een grote oppervlakte hebben (gemiddeld ruim 300 ha);
- de sector goed is georganiseerd (belangenbehartiging, een logo);
- de afzet- en verwerkingsketen evenwel nog nauwelijks ontwikkeld is;
- onderzoek, onderwijs en voorlichting nog in een ontwikkelingsfase zijn;
- de biologische sector maar in beperkte mate exporterend is en dan nog vrijwel alleen (onbewerkte) plantaardige producten (graan en dergelijke);
- de overheid wel financiële ondersteuning geeft (in het kader van milieubeleid);
- de afzet van biologische producten door grootwinkelbedrijven verder is ontwikkeld dan in andere Midden- en Oost-Europese landen.

Concluderend: de biologische landbouwproducten uit Midden- en Oost-Europese lidstaten vormen geen serieuze concurrentie voor de Nederlandse sector op de voor Nederland belangrijke afzetmarkten. Daarvoor scoort het nog te laag op de vijf factoren die de concurrentiepositie gunstig zouden kunnen beïnvloeden. De landen zijn in beginsel in staat om tegen lage kosten biologische producten te produceren, maar op het gebied van marketing, logistiek, kwaliteitscontrole en garanties is de sector nog maar in zeer beperkte mate in staat aan de eisen van de markt te kunnen voldoen. De Hongaarse biologische sector is overigens op de meeste fronten wel iets verder dan de Oost-Europese collega's. Enkele Hongaarse biologische producten concurreren ook met Nederlandse op, bijvoorbeeld, de Duitse afzetmarkt. Op korte termijn echter hoeft de Nederlandse biologische sector de concurrentie vanuit Midden- en Oost-Europa niet te vrezen.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Na lange voorbereidingen en onderhandelingen mogen in mei 2004 tien lidstaten toetreden tot de Europese Unie. Het gaat om de volgende landen: Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië. De Europese Unie groeit daarmee in een keer van 15 naar 25 staten en vormt zo het grootste handelsblok ter wereld met bijna 500 miljoen inwoners. Tevens groeit daarmee de oppervlakte landbouwgrond met ongeveer een derde. In 2007 komen er mogelijk wederom landen bij de Europese Unie.

Het Nederlandse Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) wil de biologische productie en ketenvorming stimuleren. Zij noemt het streefcijfer van 10% biologisch landbouwareaal in 2010. De overheid heeft daarbij een marktgerichte aanpak voor ogen. De biologische sector moet zich marktconform kunnen ontwikkelen. Dit impliceert dat de Nederlandse biologische sector alleen dan kans heeft wanneer ze de concurrentie met andere aanbieders aan kan.

Op een aantal punten heeft de landbouw in de Midden- en Oost-Europese landen voordelen ten opzichte van de West-Europese en meer in het bijzonder de Nederlandse landbouw; voordelen die van betekenis zijn voor de concurrentiepositie van de biologische landbouw. Zo is de productiewijze in de nieuwe EU-lidstaten extensief vergeleken met die in grote delen van West-Europa. De veedichtheid, uitgedrukt in aantal dieren (runderen, melkkoeien, varkens) per hectare, is bijvoorbeeld in Duitsland grofweg tweemaal zo hoog als in Polen en Tsjechië, de twee landen met de grootste veedichtheid in de nieuwe lidstaten. Het verschil in veedichtheid tussen toetredende lidstaten en Nederland is nog veel groter. In Nederland lopen vijfmaal meer runderen per hectare rond dan in Polen en Tsjechië. Het gebruik van kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen ligt in de nieuwe lidstaten ook veel lager dan in West-Europa, hoewel goede cijfers daarover ontbreken.¹ De extensieve en daarmee milieuvriendelijke wijze van produceren in veel Midden- en Oost-Europese landen geeft de sector in die landen in beginsel een belangrijk voordeel ten opzichte van veel gebieden in de Europese Unie om biologische landbouwproducten voort te brengen. Ook betreffende de beschikbaarheid van arbeid heeft de landbouw in de Midden- en Oost-Europese landen een voordeel ten opzichte van die in West-Europa, aangezien de economieën in de regio worden gekenmerkt door werkloosheid - vooral op het platteland. Dit is van belang omdat de biologische productiewijze vanwege de beperkingen op het middelengebruik over het algemeen arbeidsintensiever is dan de gangbare. Vooralsnog zijn ook de kosten van landbouwgrond maar een fractie van die in Noordwest-Europa. Op het gebied van productiekosten heeft Midden- en Oost-Europese landen dus grote voordelen

---

¹ De uitspraak is gebaseerd op Eurostat-data, waarbij het gebruik van kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen wordt uitgedrukt in waarde per hectare landbouwareaal. De verhouding Nederland en enkele nieuwe lidstaten is dan 3,5:1.

ten opzichte van andere delen in Europa en zou het moeten kunnen profiteren van marktkansen die zich voordoen na de uitbreiding van de Unie. Dit betekent dat de Midden- en Oost-Europese landen in principe een bedreiging kunnen vormen op de markt van biologische landbouwproducten voor Nederland.

De Nederlandse overheid wil de biologische sector voeden met strategische informatie om zich te kunnen voorbereiden op de komst van de Midden- en Oost-Europese landen. Daarbij wil ze de biologische sector inzicht geven in de te verwachten effecten van toetreding van de lidstaten op de concurrentiepositie van de Nederlandse biologische sector.

1.2 Doelstelling

Doel van het onderzoek is inzicht in de concurrentiekracht van de biologische landbouw in de komende EU-lidstaten op de markten waar de Nederlandse biologische landbouw momenteel actief is. Daarbij wordt accent gelegd op drie landen waarvan de te verwachten effecten van toetreding het grootst lijken.

1.3 Opbouw van het rapport

Het rapport beschrijft eerst de stappen die leiden tot een keuze van de drie landen uit Midden- en Oost-Europa die de grootste bedreiging zouden kunnen vormen voor de

1. *Primaire factoren (arbeid, kapitaal en grond)*
De beschikbaarheid en de prijs van de primaire factoren arbeid, kapitaal en grond bepalen in grote mate de kostprijs af-boerderij. Hier wordt de kostprijs af-boerderij bepaald.
2. *Secundaire factoren (kennis, onderzoek, infrastructuur)*
Hierbij gaat het om de factoren die eveneens invloed hebben op de kostprijs, zoals de infrastructuur (in verband met de logistiek), de OVO-drieluik. Tevens wordt hier prijsopbouw gegeven waarin de verschillende onderdelen zover mogelijk worden uitgesplitst.
3. *Overheidsbeleid*
Het gaat hier om zowel de directe stimulering (denk aan directe inkomenssteun), maar ook de indirecte ondersteuning (denk aan wettelijke regelingen in het kader van de Ruimtelijke Ordening, milieu, internationalisatie; denk aan ondersteuning van marktinitiatieven, OVO-drieluik). Dit overheidsbeleid heeft effecten op de (toekomstige) kostprijs van het product. Hier worden die effecten zoveel als mogelijk gekwantificeerd.
4. *Samenwerking tussen de institutionele omgeving en de productiekolom*
Deze factor gaat nader in op het traject na de producent: de verwerking, de collectie en de detailhandel, maar ook de maatschappelijke groeperingen (denk aan Consumentenbond, natuur- en milieuorganisaties). De mate waarin ertussen deze partijen wordt samengewerkt bepaalt in sterke mate of en in hoeverre er wordt ingespeeld op de wensen van de afnemer (uiteindelijk de consument). Deze factor gaat vooral in op de mate waarin de samenwerking plaatsheeft, hoe gaan stakeholders met elkaar om, wat zijn de algemene gebruiken in de keten ten aanzien van het maken van afspraken met elkaar?
5. *Thuismarkt*
Deze factor betreft de omvang van de binnenlandse markt die de producent alert houdt. Aspecten als marktomvang en groei op de binnenlandse markt, kwaliteitsbewustzijn van de consument en veranderingen van wensen van de consument komen hier aan de orde.

Kader 1.1 Factoren die de concurrentiekracht bepalen

Nederlandse biologische sector. Daartoe wordt een tweetal aspecten bekeken. Eerst wordt - in hoofdstuk 2 - inzicht gegeven in de belangrijkste markten waarop de Nederlandse biologische landbouw actief is en de belangrijkste eisen en kritische succesfactoren om actief te blijven op deze markten. Daarnaast beschrijft hoofdstuk 3 de landbouw en de biologische landbouw voor de verschillende Midden- en Oost-Europese landen afzonderlijk. Daarbij staan de vijf factoren van kader 1.1 centraal. Dit vormt de basis voor de keuze van drie landen die relatief grote concurrentiekracht hebben.

In hoofdstuk 4, 5 en 6 wordt voor de drie belangrijkste landen een nadere uitwerking gegeven. In deze hoofdstukken wordt de keten van consument tot en met producent beschreven, waarna aandacht voor het overheidsbeleid inzake biologische landbouw volgt en onderzoek, voorlichting en onderwijs evenals de controle en certificatie aan de orde komen. Deze beschrijving geeft de basis voor de score op de factoren van kader 1.1. Daarmee ontstaat een genuanceerder beeld van de potentiële bedreiging vanuit de Midden- en Oost-Europese landen. Het rapport sluit af met conclusies, in hoofdstuk 7. De studie berust voor het grootste deel op literatuuronderzoek, aangevuld met enkele interviews.

2. Biologische landbouw en markt in Nederland

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de markt voor de Nederlandse biologische landbouwproducten beschreven. In paragraaf 2.2 worden kort de productie van biologische landbouw en de afzet van de biologische producten aangestipt. Nederland en Duitsland zijn belangrijke afzetmarkten voor de Nederlandse biologische landbouw. De ontwikkelingen op die markten worden in paragraaf 2.3 en paragraaf 2.4 verder in beeld gebracht. Duitsland is niet alleen van belang vanwege de huidige export vanuit Nederland, maar ook vanwege (a) de geografische ligging ten opzichte van enerzijds Nederland en anderzijds de Midden- en Oost-Europese landen; (b) de grote omvang van de markt met ruim 80 miljoen inwoners¹ en (c) het omvangrijke productiepotentieel. De ontwikkelingen op de belangrijkste afzetmarkten worden nog eens per product uitgewerkt in paragraaf 2.5 waarna het hoofdstuk eindigt met een overzicht van kritische succesfactoren, die de concurrentiepositie van de Nederlandse sector bepalen. Deze analyse wordt in paragraaf 2.6 gepresenteerd. In de volgende hoofdstukken wordt vervolgens gekeken naar de score van de (potentieel) concurrerende landen juist op deze kritische succesfactoren. Immers, wanneer de Midden- en Oost-Europese landen zich sterk ontwikkelen op deze kritische succesfactoren is - naar verwachting - sprake van een bedreiging vanuit deze landen.

2.2 Biologische productproductie en afzet

De biologische landbouw neemt anno 2003 in Nederland nog een betrekkelijk bescheiden plaats in de totale agrarische productproductie in. Van de primaire land- en tuinbouwbedrijven produceren er ruim 1.500 biologisch²; dit is bijna 2% van alle bedrijven (CBS Landbouwtelling respectievelijk SKAL). Zij gebruiken daarvoor (inclusief de oppervlakte in omschakeling) ruim 40.000 ha³, ruim 2% van alle agrarische cultuurgrond.

Het biologische areaal bestaat voor ruim de helft uit grasland en voedergewassen (circa 25.000 ha in 2002), voor ruim 6.000 hectare uit akkerbouwgewassen en 3.000 ha is tuinbouw open grond. Tuinbouw onder glas beslaat 100 ha, dus ongeveer 1% van het glas-

---

¹ In 2002 heeft bio een aandeel van 2,1% in de omzet van levensmiddelen (*EKO-Monitor Jaarrapport 2002*). Voor 2003 betekent dit een omzetverwachting van 3,1 miljard euro. Minstens zo belangrijk is dat er, althans op dat moment nog, sprake is van een stijgende tendens. Ter vergelijking enkele andere verwachtingen voor 2003: Groot-Brittannië (1,75 mld.), Italië (1,4 mld.) en Frankrijk (1,3 mld.).

² Inclusief omschakelaars waren er in juli 2003 1.522 biologische land- en tuinbouwbedrijven in Nederland. Daarvan waren er 1.434 gecertificeerd door SKAL en 88 in omschakeling. Het aantal gecertificeerde bedrijven was ongeveer 200 groter dan een jaar eerder, maar het aantal in omschakeling was circa 140 lager. Een mogelijke verklaring voor de daling van het aantal omschakelingsbedrijven is dat in 2003 de betreffende stimuleringsregeling RSBP niet opengesteld is.

³ Per 1 juli 2003 is het areaal 41.865 ha. In 2002 was het 42.610 ha. Een stijging van 3% (SKAL).

areaal in Nederland. Daarnaast is nog circa 7.000 ha 'overige gronden' (natuur) in gebruik voor beweiding. Per saldo is dan ruim 75% van het 'biologische areaal' gericht op de veehouderij.

Tabel 2.1 Areaal biologische landbouw (ha), onderverdeeld naar gewas in 2003

Gewas	Biologisch	In omschakeling	Totaal
Akkerbouw voedergewassen	4.230	440	4.650
Akkerbouw voedingsgewassen	5.910	425	6.335
Tuinbouw open grond	2.840	125	2.965
Tuinbouw bedekt	100	0	100
Veehouderij (gras)	20.850	85	20.935
Overig (vooral natuurgronden) a)	6.750	110	6.860
Totaal	40.680	1.185	41.865

a) Betreft gepachte natuurgronden die in gebruik zijn als grasland of voor de teelt van voedergewassen.
Bron: SKAL/LEI (2003).

De biologische landbouw is in Nederland het meest aangeslagen in de provincie Flevoland, terwijl de groei van de laatste jaren vooral te vinden is in Drenthe en Utrecht. De zuidelijke provincies blijven achter en laten in 2003 zelfs een dalend areaal zien. Een mogelijke oorzaak van de verschillen in ontwikkeling is de meer intensieve agrarische productie in de zuidelijke provincies, waardoor de omschakeling een grotere overgang inhoudt.

De groei van het aantal biologische bedrijven lijkt af te nemen; het aantal bedrijven (gecertificeerd en in omschakeling) blijft de laatste jaren omstreeks 1.500 stuks, met een groei in 2002 van 3,5% en per saldo een daling in 2003 na hogere groeipercentages in voorgaande jaren (*EKO-Monitor Jaarrapport 2002 en 2003* en kwartaalberichten). Op jaarbasis was de groei van het aantal bedrijven in 2001 8%, in 2000 14% en in 1999 25%. De laatste jaren zijn er ook bedrijven die stoppen met de biologische productproductie. In 2002 traden er 89 uit de registratie bij SKAL. Door de geringe aanwas van omschakelingsbedrijven en het uittreden van gecertificeerde bedrijven is er in 2003 voor het eerst een daling van de totale oppervlakte biologisch opgetreden. De afname is circa 800 ha (2%), deze daling staat volledig op conto van de akkerbouw en opengrondstuinbouw.

De biologische landbouw is, evenals de gangbare landbouw, zeer divers wat betreft het scala van voortgebrachte producten. Elk product (bijvoorbeeld melk) of groep van producten (bijvoorbeeld groenten) heeft hierbij een eigen vorm van organisatie van de afzet (keten). Het aantal door SKAL geregistreerde bedrijven in de handel en verwerking van agrarische producten is ongeveer 900¹, dus ruimschoots de helft van het aantal primaire bedrijven. Dit betekent dat de organisatie van de ketens (vooralsnog) relatief kleinschalig

¹ Per eind 2001 was het aantal 905, nog een stijging met 80 in dat jaar. Eind 2002 was het echter met 40 gedaald naar 865; het aantal uittredingen bedroeg 153.

is. Voor het merendeel van de producten zijn er verschillende afnemers, mede omdat de primaire productproductie verspreid over verschillende provincies is gelokaliseerd.

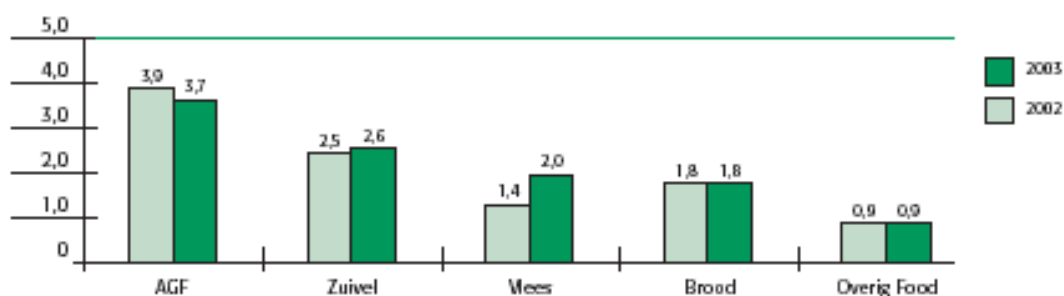
Belangrijke markten voor de Nederlandse sector zijn het binnenland en Duitsland (*EKO-Monitor Jaarrapport 2002*). De ontwikkelingen op deze markten worden kort beschreven.

2.3 Ontwikkelingen in de Nederlandse markt

Binnenlandse vraag gegroeid, maar anno 2003 minder fors

De omvang van de biologische afzet in Nederland is voor 2002 geschat op 375 miljoen euro (*EKO-Monitor 2002*). De stijging ten opzichte van 2001 is 9%, na een groei met 20% in 2001. In 2003 is de groei 5% naar een totaal van 395 miljoen euro (*EKO-Monitor Jaarrapport 2003*).

Het omzetaandeel biologisch was met genoemde bedragen 1,6% zowel in 2002 als 2003. Het hoogste aandeel in 2003 (3,7%) gold voor de groep (dagverse) aardappelen, groenten en fruit. Vooral aardappelen droegen hieraan bij met een aandeel van 7% oplopende tot ruim 8% in het eerste kwartaal van 2003. Voor zuivel (inclusief kaas, maar zonder boter en houdbare zuivelproducten) lag het aandeel in 2003 op 2,6%. Voor brood (1,8%) en voor vlees (2%, exclusief diepvries en snacks) was het aandeel nog iets lager. 'Overig food' kwam met 0,9% nog lager uit. In 2003 nam het aandeel biologisch bij vlees duidelijk toe, dit betreft vooral varkens- en rundvlees en vleeswaren. Een en ander is in figuur 2.1 in beeld gebracht.

Figuur 2.1 Marktaandeel van biologische producten in 2002 en 2003 per productgroep, in procenten
Bron: *EKO-Monitor Jaarrapport 2003*.

De verwachtingen voor 2003 waren overigens niet hooggespannen bij in de afzet actieve ondernemers. Er heerste onzekerheid vanwege de economische situatie en de prijzenconcurrentie tussen de grootwinkelbedrijven. De promotiecampagne 'Biologisch, eigenlijk logisch' en de bereidheid van de meeste grootwinkelbedrijven om het beleid voor de biologische ketens groot uit te bouwen worden overigens wel belangrijk geacht voor verdere groei. Echter, prijs blijft een aandachtspunt bij de verdere ontwikkeling van de biologische sector. De -gepercipieerde- hoge meerprijs blijft een van de grootste

belemmeringen om consumenten over te halen om biologische producten te kopen (*EKO-Monitor Jaarrapport 2002*).

Grootwinkelbedrijven belangrijk afzetkanaal

De afzet vindt de laatste jaren voor bijna de helft via grootwinkelbedrijven plaats, voor bijna 40% via natuurvoedingswinkels en voor ruim 10% via de zogenaamde 'overige' kanalen (boerderijverkoop, markten, horeca en dergelijke). Het aandeel van de grootwinkelbedrijven groeide nog in 2002, maar daalde in 2003. Van de afzet via de grootwinkelbedrijven is naar schatting 60% en van de totale biologische verkopen ca eenderde in handen van Albert Heijn. Het omzetaandeel biologisch zou bij Albert Heijn 2,2% zijn, wat overigens laag is in vergelijking met sommige ketens in bijvoorbeeld Zweden, Zwitserland, Duitsland (Tegut) en Engeland (Waitrose). Via het 'natuurvoedingskanaal' (natuurvoedingswinkels, reformzaken en biologische slachterijen) is in 2003 10% meer omgezet, onder meer door professionalisering van deze winkels. De omzet van biologische producten via catering is nog gering (*EKO-Monitor Jaarrapport 2003*).

2.4 Ontwikkelingen op de Duitse afzetmarkt

Overheid actief in de biologische markt

Sinds enkele jaren streeft de Duitse regering er naar om met de biologische landbouw in 2010 op een productieaandeel van 20% uit te komen. De aanleiding hiertoe waren de affaires rond BSE eind 2000, begin 2001. Dit doel is vooral verwoord door mevrouw Künast, die toen aantrad als Minister van Consumentenbescherming, Voedsel en Landbouw. Door de naamsverandering die het Ministerie onderging werd onderstreept dat in het vervolg de zorg om de consument meer accent zou krijgen en het dus minder ging om de belangen van de landbouw.

Tot 2001 was er in Duitsland nog een betrekkelijk langzame groei van de biologische sector, althans vergeleken met ontwikkelingen in twee ook aan Duitsland grenzende landen: Denemarken en Oostenrijk. Overigens was de ontwikkeling in Duitsland al wel zo voorspoedig dat het areaalaandeel ongeveer het dubbele is van het Nederlandse.¹ Eind 2002 was ongeveer 4% van de landbouwgrond biologisch. Het aandeel biologisch in de productieomvang loopt nog al uiteen, maar is veelal minder dan 4% (in 2001, ZMP): voor granen 1%, voor tafelaardappelen 4%, voor rundvlees 3,7%, voor melk 1,5%, voor varkensvlees 0,5%. Alleen voor groenten en fruit ligt het met ongeveer 7 respectievelijk 8% duidelijk hoger. De ontwikkelingen wijzen er niet op dat het streefcijfer van 20% in 2010 wordt gehaald. Meer realistisch wordt door velen een aandeel van 10% genoemd. Om genoemd doel van Minister Künast te bereiken zou er dus een duidelijke versnelling in de ontwikkeling moeten komen.

---

¹ In 2002 was de groei van de het aantal biologische bedrijven nog ongeveer 4% en van de oppervlakte 10% (zie tabel bijlage).

Duitse consument gevoelig voor schandalen en prijsbewust

De gemiddelde Duitse consument van biologische producten is 35 tot 50 jaar oud en goed opgeleid (USDA, 2001). De belangrijkste reden om biologisch te kopen is gezondheid, gevolgd door een betere smaak. Overigens wordt er van overheidszijde in Duitsland niet op gezinspeeld dat biologische producten veiliger of gezonder zijn.

De BSE-affaire, die in 2000 en 2001 in Duitsland op zijn hoogtepunt was, leidde tot een grote toename van de aankopen van biologisch voedsel; genoemd wordt een stijging met 30% in een korte periode (ZMP, 2003). Voor 2002 werd na deze groeisprint uitgegaan van een consolidatie. De omzet wat betreft biologische producten zou in 2002 ongeveer 3 mld. euro zijn; dit is 2,3% van de totale markt van voedingsmiddelen. De Nitrofen-affaire - een besmetting van biologisch graan met pesticiden, die daarna ook gevonden werden in varkens- en pluimveevlees en eieren, die in mei 2002 bekend werd - echter heeft vervolgens een terugslag in het vertrouwen van de consument in de biologische sector te weeggebracht. Zo daalde vanaf mei 2002 de verkoop van biologische melk en melkproducten. Voordien, vanaf 2000, was deze met een verviervoudiging sterk gestegen tot een omzet van bijna 1 miljoen kg melk per week (Oekolandbau, marktentwicklung von Bio-Milch und Joghurt, oktober 2002-september 2003). In het najaar van 2003 werd gehoopt dat het dieptepunt in de afzet voorbij zou zijn en dat er weer een geleidelijke groei kon worden gerealiseerd. Interessant is dat inmiddels ongeveer 20% van de verkochte biologische melk lang houdbaar is (zo genaamde H-Milch). Hierdoor zou de totale afzet van biologische melk zijn toegenomen. Op de totale verkoop van melk via de detailhandel (zonder Aldi) is het aandeel biologisch bijna 3%. Voor yoghurt is het overigens slechts juist iets meer dan 1% (ZMP 2003). Biologische melk is ongeveer 24 eurocent ofwel bijna 40% duurder in de grootwinkelbedrijven dan gangbare melk.

De belangrijkste reden voor de Duitse consument om niet biologisch te kopen is de hogere prijs. Het verschil zou (voor de meeste producten) nog groter zijn dan voor melk, namelijk 60 tot 100% zijn. Verder ontbrak het tot 2000 bij veel consumenten aan het vertrouwen dat men werkelijk biologische producten kocht.

Weinig belangstelling vanuit de Duitse grootwinkelbedrijven

De biologische producten komen in Duitsland maar voor een beperkt deel via de grootwinkelbedrijven¹ bij de consument, namelijk voor ongeveer 35% (in 2002), terwijl het aandeel van de grootwinkelbedrijven in de totale verkoop van voedingsmiddelen wel meer dan 50% is. Natuurwinkels² (26%) en reformwinkels (9%) nemen ook een groot deel van de verkoop van biologische producten voor hun rekening, naast de gespecialiseerde detail-

---

¹ Tengelmann en Rewe zijn de (grotere) Duitse supermarktketens die in dit verband het voortouw hebben genomen met de verkoop van biologische producten onder een eigen merknaam; de eerste verkoopt onder de naam Naturkind onder meer melk, kaas en diepvriesproducten, de tweede ook vlees, babyvoeding en dergelijke. Andere ketens, zoals Edeka, Metro en Tegut, zijn eerst aan het eind van de jaren negentig actief geworden in het biologische marktsegment.

² Het aantal natuurwinkels in Duitsland is hoog, ongeveer 1.700. Zij zijn relatief klein en hebben een oppervlakte van 60 tot 200 m². Het aantal Reformwinkels is echter nog groter met 2.500 tot 3.000 winkels. Zij vallen onder de parapluorganisatie Neufarm.

handel (bakkers, slaggers, groentewinkels) met 7%. Verder verkopen biologische telers zelf nog bijna 20% direct aan de consument.

Met het beperkte aandeel van de grootwinkelbedrijven in de verkoop van biologische producten is Duitsland, met Italië, tamelijk uniek in EU-verband. In de meeste lidstaten hebben de grootwinkelbedrijven wel ruimschoots de helft, in sommige landen, zoals Denemarken, Oostenrijk en Zweden, zelfs meer dan 75% in handen (Corporate Intelligence on Retailing, 1999). Het aandeel van de grootwinkelbedrijven is de laatste jaren maar geleidelijk gegroeid (van 28% in 1997 naar 35% in 2002) ten koste van de natuurwinkels. De marktaandelen van de directe boerderijverkoop en de gespecialiseerde detailhandel (exclusief natuur- en reformwinkels) bleven daarbij constant.

In de distributie van biologische producten in Duitsland hebben kleine speciaalzaken dus nog een belangrijke rol, naast de verkoop op de boerderij. Deze speciaalzaken (waaronder ook natuurwinkels) hebben hoge kosten, waardoor de producten veel duurder zijn dan de gangbare in vooral de grootwinkelbedrijven. Ook het transport en de verwerking zijn inefficiënt en dragen bij aan de hoge prijzen (Corporate Intelligence on Retailing, 1999). Het aantal verwerkende bedrijven van biologische producten in Duitsland is, afgezien van de landbouwbedrijven die ook producten verwerken, ongeveer 3.000 stuks.

Marktvergroting van het biologische segment vergt dan ook dat grootwinkelbedrijven hierin meer actief worden. Zij vragen een regelmatig aanbod van constante kwaliteit, wat in de biologische markt minder gemakkelijk is dan in de gangbare. Inmiddels zouden de discountzaken, behalve Aldi, voor biologische melk wel een marktaandeel van bijna 20% hebben (www.Oekolandbau.de/ ZMP, 2003).

De geringe betrokkenheid van de grootwinkelbedrijven wordt aangemerkt als een van de oorzaken van de relatief bescheiden ontwikkeling van de Duitse biologische landbouw. Daarnaast wordt de gefragmenteerde organisatie rond de productie¹, ² en een gebrek aan politieke steun, het ontbreken van duidelijke productaanduiding (labelling)³ en een gebrek aan steun van bestaande landbouworganisaties en van onderzoekinstellingen⁴ genoemd. Momenteel speelt de vertraagde groei of stagnatie van de economie en koopkracht, zeker in Duitsland met een hoog werkloosheidspercentage, daarbij een rol. Bovendien voeren

---

¹ Er zijn veel verschillende organisaties, telers- en producentenverenigingen en dergelijke op het biologische terrein. In 1988 werden er wel een aantal belangrijke (Demeter, bioland, ANOG, Biokreis, Naturland en Ecovin) samengebracht onder een koepelorganisatie AGOEL, maar deze hield in 2002 op te bestaan. Nu zijn er 8 (grotere) producentenorganisaties, waarbij ongeveer 60% van de biologische boeren is aangesloten (Willer et al., 2003). Overigens was in de voormalige DDR de biologische landbouw niet toegestaan. Momenteel heeft dit gebied met regio in Zuid-Duitsland de grootste dichtheid aan biologische bedrijven.

² In Juni 2002 is er een belangenorganisatie voor de biologische verwerkende industrie opgericht, BOELW (Bund der Oekologischen Lebensmittelwirtschaft).

³ Overigens zou nog een groot deel van de Duitse producenten en ketens met eigen logo's en strengere voorwaarden werken. Er zouden in geheel Duitsland wel meer dan 100 verschillende logo's zijn. De Duitse markt is mede hierdoor mogelijk minder toegankelijk voor leveranciers uit andere EU landen respectievelijk ook derde landen. Door de introductie van het 'Biosiegel' (keurmerk of logo) in september 2001 door minister Künast is het vertrouwen van Duitse consumenten in biologische producten toegenomen. Het logo is met een injectie van 7,5 miljoen euro gepromoot. In 2002 en 2003 was er 35 miljoen euro beschikbaar voor PR van de biologische productie. Het succes van het logo wordt mede veroorzaakt doordat het zonder kosten kan worden gebruikt. Misbruik wordt evenwel gestraft, met maximaal een jaar gevangenis.

⁴ De laatste jaren zijn er in elk geval als belangrijke bij gekomen: FiBL, 2002 en in 2000 een onder FAL het federale landbouwinstituut ressorterende instelling.

supermarktketens zoals Aldi en Lidl een op lage prijzen gerichte concurrentiestrijd, waardoor de duurdere biologische producten minder kans krijgen.

Voorkeur voor producten van Duitse herkomst

In Duitsland heerst, zoals ook in Engeland ('Buy British'), het gevoel dat biologische producten van eigen bodem moeten komen. De Duitse afzet heeft overigens met dezelfde ontwikkeling in Frankrijk en Italië te maken en wordt voorts geconfronteerd met extra aanbod van Deense zijde die eerder ruimte kreeg op de Britse markt.

Voor zover buitenlandse aanbieders kans hebben op de Duitse markt van biologische producten is dus van belang dat onder meer Scandinavische landen, vooral Denemarken, al een (export) overschot hebben aan biologische producten. Het gaat dan vooral om biologische zuivel en vlees. Uiteraard beperkt dit overschot de kansen voor nieuwkomers zoals de Midden- en Oost Europese landen nog meer. Deze landen lijken vooralsnog genoeg te moeten nemen met enig marktaandeel voor betrekkelijk laagwaardige biologische producten (graan, verwerkte vruchten en dergelijke).

De import heeft een aandeel van ongeveer 50% volgens Corporate Intelligence on Retailing (1999). De waarde daarvan is geschat op ongeveer 150 miljoen euro. De geïmporteerde producten, die voor een deel komen van buiten de Europese Unie (Verenigde Staten, Argentinië, Israël, Turkije, Italië en andere Mediterrane landen) betreffen voor een belangrijk deel groenten en fruit en noten en verwerkte producten, waaronder groenten, (olijf)olie, babyvoeding, (ontbijt)granen. De geïmporteerde producten zijn dus vooral producten die Duitsland zelf niet kan voortbrengen. Dat ligt anders voor de biologische groenten, waarvan Nederland een belangrijke leverancier is.

Door de ontwikkeling van de Duitse biologische landbouw in de laatste jaren, en vooral in de vroegere DDR vanaf het midden van de jaren negentig, is de invoerbehoefte van graan, vlees en melk afgenomen. Ook wordt een stijgende import vanuit de Midden- en Oost-Europese landen (vooral van graan, verwerkte groenten en fruit) gesignaleerd; de concurrentie bestaat dus al. Het is duidelijk dat deze import de afzetmogelijkheden op de Duitse markt voor landen als Nederland, Frankrijk en Italië beperkt. Door deze ontwikkelingen is de competitie op de Duitse markt voor biologische producten sterk toegenomen en zijn voor veel producten de (invoer- respectievelijk groothandels) prijzen onder druk komen staan.

2.5 Ontwikkelingen per product in Nederland

In deze paragraaf volgt aanvullend op de voorgaande paragrafen korte beschrijvingen van de marktpositie van de verschillende biologische producten. Gerefereerd wordt met name aan het *EKO-Monitor Jaarrapport 2002*. Daarnaast zijn recentere berichten benut.

Melk en zuivel

Het aantal biologische melkveehouders is de laatste jaren gestabiliseerd rond ongeveer 300; inclusief bedrijven in omschakeling is het aantal ruim 400. Het aantal biologische

melkveehouders groeide tot 2001. In 2003 en 2004 is er een overschot aan biologische melk; in Nederland zou dit ruim 10% zijn (12,5 miljoen kg op een productie van ruim 100 miljoen kg). Duitsland, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk kampen ook met een overschot aan biologische melk. In Denemarken zou het overschot medio 2003 50% bedragen. In het Verenigd Koninkrijk zou zelfs ongeveer twee derde in het reguliere circuit terecht komen.

Voor 2003 was de verwachting dat het overschot in Nederland door een groei van de afzet voor een deel verwerkt kan worden. In 2002 bedroeg de volumegroei voor melk en melkproducten overigens slechts 1%; voor biologische kaas echter 5%. Door de tegenvallende afzet van biologische melk en zuivelproducten staan enkele tientallen melkveehouders die biologische melk willen leveren op wachtlijsten bij verschillende afnemers en staan de prijzen voor biologische melk onder druk.

Geitenmelk

Er zijn bijna 70 biologische melkgeitenhouders. Voor deze sector zijn er beperkte groeikansen. Van de in Nederland geproduceerde geitenmelk wordt twee derde (meestal in verwerkte vorm) geëxporteerd. De binnenlandse consumptie neemt geleidelijk toe. Voor vergroting van de afzet zou vooral de buitenlandse markt moeten worden ontwikkeld en zou er meer wintermelk moeten komen (De Vlieger et al., 2002).

Vlees, algemeen

Biologisch vlees heeft een omzetaandeel van nog geen 2% in het jaar 2002. Verder is er weinig export, circa 15% van de omzet. Dit vlees gaat vooral naar Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. In de binnenlandse afzet is in 2003 het marktaandeel van grootwinkelbedrijven toegenomen overeenkomstig het convenant opschaling biologische varkenshouderij. Daarbij is naast Albert Heijn ook een aantal andere grootwinkelbedrijven actief.

Bij export van biologisch vlees moet worden rekening gehouden met een toenemend aanbod uit Scandinavische landen, vooral uit Denemarken. De eigen afzetmarkt groeit minder snel dan voorheen (*Organic Monitor*, 2003).

Binnen Nederland lijkt een 5% marktaandeel biologisch vlees door de prijzenoorlog tussen de grootwinkelbedrijven in 2003/2004 twee jaar verder weg. Als het prijsverschil niet te groot blijft kan het marktaandeel van biologisch vlees in vijf tot zes jaar tot 5% doorgroeien. Maar als de huidige prijzenoorlog in de grootwinkelbedrijven langer aanhoudt zal het twee jaar langer duren vooraleer het marktaandeel van biologisch vlees op die 5% komt (Pronk, Dumeco, 2003). Pronk verwacht niet dat de prijzenoorlog het biologische vlees volledig uit de schappen zal verdrijven. Echter, de prijzenoorlog maakt het prijsverschil wel groter, waardoor de consumptiegroei stagneert. Een marktaandeel van 5% is goed voor 200 tot 250 ton biologisch vlees per week in Nederland, uiteindelijk het maximaal haalbare. Een doorgroei naar 10% zit er volgens Pronk niet in; uiteindelijk zou toch maar een vrij beperkt deel van de consumenten voor biologisch vlees kiezen.

Rundvlees

Het aantal biologisch geslachte runderen bedroeg in 2002 ruim 7.000 oplopend naar - naar schatting - bijna 9.000 stuks in 2003. Dit betekent dat ruim 1% van alle geslachte runderen biologisch is. Een belangrijk deel van de biologisch geslachte runderen is ingevoerd, terwijl van de in Nederland biologisch gehouden dieren een deel als gangbaar wordt afgezet. Diverse redenen worden hiervoor aangedragen. De Nederlandse runderen zouden van mindere kwaliteit zijn dan die uit het buitenland. Deze markt wordt overigens gekenmerkt door een grote mate van ondoorzichtigheid in vraag en aanbod en prijsvorming. Het uitbetalingssysteem biedt vooral biologische melkveehouders onvoldoende houvast en zekerheid om hun dieren op het door de slachterijen gewenste kwaliteitsniveau te brengen. Andere irritaties zoals wachttijden bij het slachten verslechteren de band tussen slachterij en primaire sector (Meeusen et al., 2002).

Varkensvlees

De voorgenomen actievere aanpak in 2003 ten aanzien van biologisch vlees door de grootwinkelbedrijven betreft vooral varkensvlees. Albert Heijn zou biologisch vlees zou het scharrelvarkensvlees willen vervangen door biologisch vlees. In 2002 was het aantal slachtingen van biologische varkens circa 28.000 stuks, overeenkomend met 0,2% van het totaal. Voor 2003 werd een toename tot 60.000 voorzien. Het snel groeiende aanbod kon echter geen plaats in de markt vinden. De overstap van de consument op biologisch varkensvlees verloopt minder soepel dan gehoopt. De markt voor biologisch varkensvlees verkeert al een tijdje in onbalans. Er wordt te veel geproduceerd en te weinig geconsumeerd. Twintig procent van het dure biologisch vlees wordt daardoor noodgedwongen als gangbaar vlees verkocht. Het verlies is voor de grootwinkelbedrijven. Om in deze situatie verandering te brengen wordt overleg gevoerd tussen varkensboeren, grootwinkelbedrijven en de biologische slaggers van De Groene Weg. De partijen in de biologische varkensvleesketen zijn in februari 2003 een tijdelijk lagere uitbetaalprijs voor biologisch varkensvlees overeengekomen.

Verder is een reguleringsfonds ingesteld dat wordt gefinancierd door de overblijvende varkenshouders, Albert Heijn en De Groene Weg. Dit fonds wil biologische varkenshouders die stoppen of terugschakelen naar gangbaar een vergoeding geven. Echter, de animo om te stoppen is niet groot. Er zijn niet voldoende biologische varkenshouders bereid om op kosten van de grootwinkelbedrijven terug te keren naar de intensieve varkenshouderij, volgens de voorzitter van de Vereniging Biologische Varkenshouders. De Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO) is ook tegen een sanering. De organisatie is bang dat de productie dan voor lange tijd onmogelijk wordt.

Pluimvee en eieren

Het aantal biologisch gehouden kippen is in 2002 ten opzichte van 2001 verdubbeld tot ruim 600.000 stuks. Zowel het aantal vleeskuikens als het aantal leghennen verdubbelde. In 2001 werden op jaarbasis naar schatting 250.000 biologische vleeskuikens geslacht. Het biologisch vlees dat in Nederland wordt geproduceerd, wordt hoofdzakelijk in de Benelux

afgezet. Daarnaast wordt een klein deel geëxporteerd naar het Verenigd Koninkrijk en naar Frankrijk.

Eieren

Eind 2002 waren er in Nederland 67 biologische legpluimveebedrijven met in totaal 260.000 dieren. De sector blijft, zo werd aangenomen, groeien. AgroEco schatte in november 2002, op basis van de bij Skal aangevraagde registratie van uitloopgrond, dat er op 31 bedrijven 170.000 biologische leghennen bij zouden komen.

Voor vooral de legpluimveehouderij geldt dat door de uitbraak van de Vogelpest in het voorjaar van 2003 een belangrijk deel van de biologische bedrijven is geruimd. Bij de herstart van geruimde bedrijven kan overgang op de biologische houderij een overweging zijn. Dit kan samengaan met de noodzakelijke overschakeling van batterijsystemen naar andere huisvesting, die voor het jaar 2012 gerealiseerd moet zijn.

Akkerbouw

Er zijn bijna 600 bedrijven met biologische akkerbouwgewassen, ongeveer 12.000 ha (inclusief omschakeling) wanneer ook de 5.000 ha voedergewassen worden meegerekend. Van de ongeveer 7.000 ha marktbaar gewassen nemen de granen ongeveer 4.000 ha in. De rest is vooral rooivruchten, vooral aardappelen, uien en suikerbieten.

De Nederlandse biologische akkerbouw en vollegrondsgroenteteelt is vooral te vinden in Flevoland, de provincie met het grootste areaal biologische landbouw. Het areaal biologische akkerbouw in Flevoland beslaat bijna 8% van de totale oppervlakte aan akkerbouwland in de provincie.

Aardappelen

Het marktaandeel biologisch is bij aardappelen met circa 7% van de omzet relatief hoog. Aan de vraag in Nederland wordt voornamelijk voldaan met binnenlandse productie (ruim 25.000 ton in 2002, waarvan 3.000 ton pootaardappel en 8.000 voor verwerking). Enkele tafelrassen (Santé, Agria, Escort) worden in vrij ruime mate vooral biologisch geteeld. Er zijn bijna 200 biologische telers met ongeveer 1.200 hectare aardappelen, dus circa 1% van het totale Nederlandse areaal consumptie- en pootaardappelen. De verkoop van biologische aardappelen verloopt vooral via de grootwinkelbedrijven. In gespeeld wordt op de vraag naar geschilde biologische aardappelen. De afzet van biologische aardappelen voor verwerking neemt nauwelijks toe.

Suiker

Biologische suiker afkomstig van Nederlandse bieten heeft slechts een volumeaandeel van 0,1%. Het areaal biologische bieten is in 2003 circa 400 ha op een totaal bietenareaal van ruim 100.000 ha. Van de productie wordt de helft geëxporteerd, vooral naar Duitsland. De afzet op de Nederlandse markt is vooral naar de voedselverwerkende industrie.

Graan en brood

Het omzetaandeel van biologisch brood is in de jaren 2000, 2001 en 2002 ongeveer 2%. Voor circa 65% wordt het biologische brood via de speciaalzaken verkocht aan de consument; slechts 28% vindt via grootwinkelbedrijven haar weg naar de consument. De warme bakker speelt in deze echter nauwelijks een rol; deze verkoopt liever eigen gebakken (gangbaar) brood dan voorgebakken biologische brood. De meerprijs is evenwel aanzienlijk (circa 80%).

De binnenlandse vraag naar baktarwe neemt naar verwachting (bij voldoende kwaliteit) toe, waardoor de Nederlandse export kan afnemen. In Nederland betreft de import van biologisch graan vooral (70%) baktarwe, die vooral afkomstig is uit Oost-Europa (*EKO-Monitor Jaarrapport 2002*). Deze invoer is in 2002 fors toegenomen. De producten worden tegen lage prijzen aangeboden; de Nederlandse prijs zou (nog) ruim 2-maal de gangbare prijs zijn.

Het meeste biologisch geteelde graan (twee derde) wordt evenwel gebruikt als veevoeder.

Glasgroenten

De biologische glastuinbouw is van beperkte omvang en betreft voornamelijk groenten en weinig sierteelt. Er zijn circa 100 telers in actief, waarvan circa 25 professioneel. De belangrijkste biologische kasgroenten zijn tomaat, komkommer en paprika, samen bijna 50 ha. Geteeld wordt vooral voor export, terwijl in Nederland buitenlandse biologische producten worden verkocht. De animo onder glastuinders is getemperd door overaanbod en lage prijzen in 2002; in 2003 daalde het areaal biologische kasgroenten van 60 naar 52 ha. Afspraken binnen de keten moeten daarin verbetering brengen.

Vollegrondsgroenten

Het biologische groentearaal van bijna 3.000 ha (circa 7% van de totale oppervlakte groenten in Nederland) bestaat voor circa 60% uit teelten voor 'verse' afzet en voor 40% voor industriële verwerking. In de biologische groenteteelt zijn ruim 300 bedrijven actief.

Vooral van de verwerkte producten en de bewaarproducten (kool bijvoorbeeld) wordt het merendeel geëxporteerd. De trend van zelfvoorziening in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk beperkt evenwel de exportkansen voor Nederland. Nautilus, de belangrijkste afzetcoöperatie met omzet van 20 miljoen euro heeft om die redenen het exportpakket gesaneerd en teruggebracht van ruim 60 naar 30 producten. Nautilus wordt met haar omvang in staat geacht goede afspraken te maken met ook buitenlandse afnemers.

Door gebrekkige ketenafstemming is daarentegen de groenteteelt voor de versmarkt de afgelopen jaren risicovol gebleken.

Champignons/paddestoelen

De (ruim 10) biologische paddestoeltelers (op een totaal van circa 400 Nederlandse champignontelers) produceren vooral voor verkoop in de grootwinkelbedrijven en de export

naar Duitsland en Engeland. Naast witte champignons worden in het biologische segment ook kastanjechampignons, oesterzwammen en shii-take geproduceerd. Het assortiment is daarmee gevarieerder dan het gangbare assortiment. Bij de export is er de confrontatie met de voorkeur voor regionale producten in genoemde landen. Door een stagnerende afzet is er nauwelijks nog omschakeling naar biologisch; in het jaar 2002 stopte zelfs een grote champignonteler.

Fruit

De oppervlakte biologisch hard fruit (appel, peer) is ruim 300 ha, minder dan 2% van het totale Nederlandse fruitareaal. Biologisch fruit heeft een omzetaandeel in het totale fruit van 1,7% (in 2002). Het Nederlandse biologisch fruit wordt voor 60% via natuurwinkels afgezet, voor 25% geëxporteerd, vooral naar Duitsland en voor (slechts) 15% verkocht via grootwinkelbedrijven.

De prijsdruk vanuit het buitenland op de sector is de meeste jaren groot. In het buitenland zou de biologische teelt verder uitbreiden.

In 2003 schakelde geen enkele fruitteler om naar de biologische productie. De moeizame afzet van biologisch fruit is daarvan de oorzaak. Daarbij is de afzet van biologisch fruit nog erg versnipperd. Om de afzet meer planmatig te laten verlopen heeft de telersvereniging Prisma het initiatief genomen om een ketencoördinator aan te stellen.

De laatste jaren zijn acht fruitteeltbedrijven omgeschakeld naar biologisch. Vanaf 2003 mogen deze bedrijven hun fruit als biologisch verkopen. In totaal zijn in Nederland ongeveer 60 biologische fruittelers. Daarvan is de helft voor zijn inkomen afhankelijk van het fruit.

Bloembollen

In 2001 waren er in Nederland 12 bedrijven die (gedeeltelijk) biologische bloembollen teelden op 0,05 tot 0,1% van het bloembollenareaal. De sector loopt flink achter op andere sectoren. De biologische bloembollenteelt vindt veelal plaats in combinatie met akkerbouw- of groentegewassen, omdat een ruime vruchtwisseling noodzakelijk is.

Problemen bij omschakeling naar biologische teelt zijn de beperkte beschikbaarheid van biologisch uitgangsmateriaal, het ontbreken van een goed alternatief voor chemische ontsmetting van bollen, de trage omzettingssnelheid van organische stikstof, onkruidbeheersing en het ontbreken van goede middelen tegen bijvoorbeeld tulpengalmijt en vuur.

Door de belangenorganisaties wordt gesteld dat een omschakelingssubsidie gedurende twee jaar nodig is om de overstap naar biologisch te maken.

Bloemen

In 2002 is het project 'Biobloem' gestart. Dit is een project voor ketens voor biologische bloemen, waarbij de Franse supermarktketen Carrefour, de grootste van Europa, is betrokken. Het project beoogt de afzet van biologische bloemen van Nederlandse telers te bevorderen. De Nederlandse overheid heeft een bijdrage van circa € 200.000 geleverd aan Biobloem. Vooral in het buitenland zou er vraag zijn naar biologische bloemen.

AGF-handelsbedrijf Eosta is begin 2002 met de handel in biologische bloemen gestart. In april 2003 heeft Eosta haar afdeling biologisch geproduceerde bloemen verzelfstandigd. Daartoe heeft ze samen met Intergreen B.V. de vennootschap Florganic B.V. opgericht. Het aantal biologische bloementelers (binnen en buiten) is nog (zeer) bescheiden, het zijn er slechts enkele tientallen.

2.6 Kritische succesfactoren

Uit het voorgaande en aanvullende rapportages (Meeusen et al., 2002) komt een aantal kritische succesfactoren naar voren; er moet minstens aan deze factoren invulling gegeven worden wil een markt succesvol worden bediend. Het gaat daarbij om:

- ontwikkeling van biologische producten die passen in trends als gemak, gezond, speciaal, grazing en genot maar niet veel duurder zijn;
- dienstverlening: meer leveren dan alleen het product;
- accent op kwaliteit;
- combinatie van gangbare en biologische toelevering;
- levering conform de wensen van het grootwinkelbedrijf: voldoende in kwantiteit, kwaliteit en continuïteit;
- ketenverkorting;
- betrouwbare controle en certificatie;
- productie en verwerking conform richtlijnen die passen bij de wensen van de consument.

Ontwikkeling van biologische producten die passen in trends als gemak, gezond, speciaal, grazing en genot maar niet veel duurder zijn

De 'nieuwe' consument zal biologische producten eerder in het boodschappenmandje leggen wanneer het aansluit bij trends die voor hem van betekenis zijn: gemak, gezond, speciaal en grazing zijn belangrijke trends. Daarnaast mag de prijs niet te hoog zijn. Juist de hoge prijs van de biologische producten schrikt af. Dit vraagt om een gecoördineerde aanpak van de hele keten, gericht op de invulling van de vraag van de consument.

Dienstverlening: meer leveren dan alleen het product

Biologische producten zijn producten met een verhaal. Leveranciers van biologische producten zijn bij uitstek kenners van het biologische product. Zij kunnen zich onderscheiden bij het grootwinkelbedrijf door in-store smaaktesten te begeleiden, bij te dragen aan de opleiding van het verkooppersoneel, promotiemateriaal (mee) te ontwikkelen en dergelijke.

Accent op kwaliteit

Biologisch is een product met iets extra's. Hoewel de meerprijs niet te hoog mag zijn en concurrentie op prijs ook zeker een rol speelt, lijkt de kwaliteit van een product van doorslaggevende betekenis voor vooral de 'nieuwe' consument.

Combinatie van gangbaar en biologisch

Grootwinkelbedrijven zien biologische producten als een van de alternatieven binnen een productgroep. Leveranciers die zowel biologisch als gangbaar aan kunnen bieden zijn voor hen aantrekkelijk.

Levering conform de wensen van het grootwinkelbedrijf: voldoende in kwantiteit, kwaliteit en continuïteit

Voor grootwinkelbedrijven is het van belang dat er voldoende aanbod is: zowel in kwaliteit als kwantiteit. Tevens geldt continuïteit als belangrijke leveringsvoorwaarde.

Betrouwbare controle en certificering

Alom wordt het belang van een betrouwbare controle en certificering genoemd als een van de belangrijkste kritische succesfactoren voor de biologische landbouw. Dat betekent dat uiterste zorgvuldigheid aangaande de naleving op de biologische richtlijnen noodzakelijk is.

Productie en verwerking conform richtlijnen die passen bij de wensen van de consument

Consumenten kopen biologische producten vanwege de (vermeende) positieve effecten op hun gezondheid. Tevens speelt het 'feel good' element een rol bij consumenten: consumenten gaan ervan uit dat ze verantwoorde producten aankopen. Daarbij veronderstellen zij dat de biologische richtlijnen passen bij 'verantwoorde producten'. Dit vereist een voortdurende alertheid op de perceptie van de consument aangaande biologische producten in relatie tot de richtlijnen betreffende biologische landbouw. De EU-richtlijnen vormen de gemeenschappelijke (minimum)basis, maar het verdient overweging om vanuit de consument te redeneren en de richtlijnen voor eigen (biologische) productie vast te stellen.

Deze kritische succesfactoren komen terug in de factoren die Porter van belang acht voor de concurrentiekracht, zie kader 2.1. Immers, de kosten van het gebruik van de primaire factoren (de eerste factor) bepalen in belangrijke mate de prijs van het (biologische) product en deze mag niet te hoog zijn, zo is één van de kritische succesfactoren. Veel factoren vragen om een intensief samenspel en afstemming tussen de verschillende schakels in keten (de vierde factor). Om te komen tot nieuwe productontwikkeling, goede dienstverlening richting grootwinkelbedrijven, goede kwaliteit en logistiek is het noodzakelijk dat de verschillende schakels met elkaar afstemmen en coördineren. Een stevige kennis- en onderzoeksinfrastructuur evenals een fysiek goed georganiseerde infrastructuur (de tweede factor) helpt daarbij. Ook een ondersteunend overheidsbeleid (de derde factor) heeft een positieve invloed. Ten slotte is er de thuismarkt (de vijfde factor) die de keten helpt alert te zijn.

1. *Primaire factoren (arbeid, kapitaal en grond)*
De beschikbaarheid en de prijs van de primaire factoren arbeid, kapitaal en grond bepalen in grote mate de kostprijs af-boerderij. Hier wordt de kostprijs af-boerderij bepaald.
2. *Secundaire factoren (kennis, onderzoek, infrastructuur)*
Hierbij gaat het om de factoren die eveneens invloed hebben op de kostprijs, zoals de infrastructuur (in verband met de logistiek), de OVO-drieluik. Tevens wordt hier prijsopbouw gegeven waarin de verschillende onderdelen zover mogelijk worden uitgesplitst.
3. *Overheidsbeleid*
Het gaat hier om zowel de directe stimulering (denk aan directe inkomenssteun), maar ook de indirecte ondersteuning (denk aan wettelijke regelingen in het kader van de Ruimtelijke Ordening, milieu, internationalisatie; denk aan ondersteuning van marktinitiatieven, OVO-drieluik). Dit overheidsbeleid heeft effecten op de (toekomstige) kostprijs van het product. Hier worden die effecten zoveel als mogelijk gekwantificeerd.
4. *Samenwerking tussen de institutionele omgeving en de productiekolom*
Deze factor gaat nader in op het traject na de producent: de verwerking, de collectie en de detailhandel, maar ook de maatschappelijke groeperingen (denk aan Consumentenbond, natuur- en milieuorganisaties). De mate waarin ertussen deze partijen wordt samengewerkt bepaalt in sterke mate of en in hoeverre er wordt ingespeeld op de wensen van de afnemer (uiteindelijk de consument). Deze factor gaat vooral in op de mate waarin de samenwerking plaatsheeft, hoe gaan stakeholders met elkaar om?, wat zijn de algemene gebruiken in de keten ten aanzien van het maken van afspraken met elkaar?
5. *Thuismarkt*
Deze factor betreft de omvang van de binnenlandse markt die de producent alert houdt. Aspecten als marktomvang en groei op de binnenlandse markt, kwaliteitsbewustzijn van de consument en veranderingen van wensen van de consument komen hier aan de orde.

Kader 2.1 Factoren die de concurrentiekracht bepalen

3. Potenties voor de biologische landbouw in Midden- en Oost-Europa

3.1 Inleiding

Doel van dit hoofdstuk is te komen tot een drietal landen waarvan - naar verwachting - de meeste bedreiging voor de Nederlandse biologische sector uitgaat en die dus de grootste invloed gaat hebben op de Nederlandse exportmogelijkheden. Van de geformuleerde factoren (zie kader 2.1) worden de volgende vier verder uitgewerkt:

- de beschikbaarheid van primaire productiefactoren;
- de organisatie van de keten;
- de thuismarkt;
- het overheidsbeleid.

Daarnaast is gekeken naar de huidige omvang van de sector; dit zegt immers al iets over de ontwikkelingskracht van de sector. Bovendien is de afstand tot de markten waarop Nederland actief is in beschouwing genomen.

3.2 Landbouw in Midden- en Oost-Europa

Lage inkomens, veel mensen werkzaam in de landbouw

De tien toetredende landen zijn relatief weinig welvarend. De gemiddelde inkomens van de 75 miljoen nieuwe inwoners van de Unie ligt nergens boven de 75% van het huidige EU-15 gemiddelde en varieert van 74% in Slovenië tot 35% in Letland. In de meeste landen is de agrarische sector een belangrijke bron van werkgelegenheid. Als aandeel in het GDP scoort de landbouwsector veel minder, wat erop duidt dat de inkomens in de sector achterblijven bij het landelijk gemiddelde.

Kleinschaligheid

De structuur van de landbouw wordt in de meeste landen gedomineerd door kleinschaligheid. Dit is het gevolg van de privatisering van voorheen grote productie-eenheden in staats- of collectief eigendom. Er zijn uitzonderingen, zoals Polen waar de landbouw steeds overwegend kleinschalig geweest. In alle landen overheerst nu het individuele (gezins)-bedrijf met een in het algemeen kleine tot zeer kleine bedrijfsomvang. Alleen in Slowakije zijn er nog relatief veel co-operaties en bedrijven in BV-vorm, met arealen van gemiddeld 1.000-1.500 ha. Ook in andere landen komen grote bedrijven voor met enkele honderden hectare grond, maar deze omvang is niet (meer) kenmerkend voor de regio. Wel zijn er veel 'subsistence farmers' die vaak bijzonder kleine percelen in eigendom hebben en bewerken, die de productie voor het overgrote deel zelf consumeren en voor geldelijk

inkomen afhankelijk zijn van bronnen buiten de landbouw. Het aandeel van deze 'bedrijven' en het aantal 'boeren' verschilt per land.

Tabel 3.1 Enkele kenmerken van toetredende landen voor het jaar 2000

	BBP/hoofd als % EU- gemiddelde	Populatie (in miljoen)	Landbouw- areaal (in 1.000 ha)	Aandeel land- bouw in werk- gelegenheid (%)	Aandeel landbouw in GDP (%)
Cyprus	72	0,8	134	9,2	3,5
Tsjechië	60	10,3	4.282	4,5	3,4
Estland	42	1,4	891	7,6	4,7
Hongarije	57	10,0	5.854	6,0	3,9
Letland	35	2,4	2.488	13,5	4,0
Litouwen	39	3,7	3.489	19,6	6,9
Malta	55	0,4	12	1,9	2,0
Polen	39	38,6	18.800	18,8	2,9
Slowakije	47	5,4	2.440	6,7	4,5
Slovenië	74	2,0	491	9,9	2,9
EU15	100	360	131.619	4,3	2,0

a) BBP/hoofd: index gemeten in koopkracht standaard 2002 (EU-15 gemiddelde =100).

Bron: Agra Europe East Europe november 2003, p. 4; Europese Unie DG (2002).

Tabel 3.2 Oppervlakte van de landbouwbedrijven in de toetredende landen in 2000, in hectare

Cyprus	3,6
Tsjechië	18,0
Estland	20,1
Hongarije	4,0
Letland	13,9
Litouwen	7,0
Malta	1,0
Polen	7,2
Slowakije	36,0
Slovenië	4,8
EU-15	14,0

Bron: EU DG Agriculture (2002).

Gebruik gewasbeschermingsmiddelen/kunstmest laag

Het kunstmest- en pesticidengebruik in de Midden- en Oost-Europese landen is beduidend lager dan in Nederland en de meeste ander West-Europese landen. Zo zijn volgens gegevens van Eurostat de uitgaven aan kunstmest per hectare in Polen slechts 20% en in Hongarije en Tsjechië zo'n 25% van de uitgaven in Nederland. Bij pesticiden is het verschil tussen Polen en Nederland nog groter: in Polen wordt nog geen 15% besteed van het

bedrag per hectare dat in Nederland wordt uitgegeven. In Hongarije en Tsjechië liggen de pesticidenuitgaven per hectare op ongeveer 30% van het Nederlandse niveau. Nu zeggen uitgaven per hectare aan deze middelen vanwege mogelijk grote prijsverschillen tussen landen nog niet veel over het gebruik per hectare; indicatiever is in dit verband dan ook een overzicht van GUS (2003) waarin een groot aantal landen wordt vergeleken voor wat betreft het gebruik van kunstmest, uitgedrukt in actieve stof per hectare. Daarin komt naar voren dat de kunstmestgift per hectare in Nederland zo'n 2,5- à 3-maal de niveaus in Polen, Hongarije en Tsjechië overtreft.

Arbeid en grond goedkoop

Overzichten van arbeidskosten en kosten van grond in de landbouwsector in Oost-Europa zijn er niet. Wel zijn er een aantal indicaties over de hoogte van deze kosten. Hieruit blijkt het grote verschil met West-Europa en Nederland.

De arbeidskosten en/of lonen in de landbouw in Oost-Europese landen zijn een fractie van wat in Nederland wordt betaald aan ingehuurde arbeid. Zo ontvangt een arbeider in Polen gemiddeld genomen 300 euro/maand (GUS, 2003). Dat bedrag is een brutobedrag, waarvan de arbeider gemiddeld genomen nog zo'n 20% belasting moet afdragen. In Nederland is het arbeidsloon voor een werknemer in de sector zo'n 2.000-2.500 euro per maand.

Pouliquen (2001) vermeldt grondprijzen in een aantal Midden-, Oost- en West-Europese landen in 1998/1999. Daarbij houdt hij rekening met de toepassingsmogelijkheden van grond (bodemvruchtbaarheid). Grond geschikt voor akkerbouw in Tsjechië is duurder dan in elk van de andere Oost-Europese landen. Toch kostte het in 1999 ongeveer een derde van wat het in Frankrijk kostte en was het maar zo'n 6% van het bedrag dat in Nederland per hectare werd betaald. Hoewel er nog niet echt sprake is van een grondmarkt in de meeste Midden- en Oost-Europese landen en er nauwelijks inzicht in de grondprijzen in Oost-Europa is, lijkt het er wel op dat de toetreding tot de Unie een prijsopdrijvend effect op de grondprijs zal hebben. In de aanloop naar EU-lidmaatschap rapporteert de Hongaarse overheid dat prijzen voor grond in 2003 zo'n 30% zijn toegenomen. De gemiddelde bedragen voor een hectare akkerbouwgrond in Hongarije zijn evenwel nog geen kwart van de bedragen die in het naburige Oostenrijk worden betaald (Agra Europe, januari 2004:20).

Kapitaalskosten in de vorm van rente zijn vaak hoog. Vaak passen banken voor de landbouwsector daarbovenop nog een extra hoog rentepercentage toe. Rentepercentages van dubbele cijfers zijn geen uitzondering. Een reden is de over het algemeen nog steeds hoge inflatie in de meeste toetredende landen (hoewel deze de laatste jaren wel is afgenomen), wat de risico's van de banken doet toenemen. Verder is ook een belangrijk knelpunt voor het verkrijgen van leningen dat de sector onvoldoende bankgaranties kan afgeven, zoals onderpand van grond. Grondeigendom is óf nog niet goed geregeld óf de banken accepteren grond niet als onderpand omdat er geen goed werkende grondmarkt bestaat. De allerbelangrijkste reden waarom er weinig wordt geleend is de geringe winstgevendheid van de landbouw in Midden- en Oost-Europa.

Landbouw en voedselveiligheid nog niet aangepast aan het gemiddelde Europese niveau - wel ondersteuning vanuit de EU

Om de voordelen van het EU-lidmaatschap te kunnen benutten moeten de kandidaat-lidstaten aan de EU-productienormen voldoen. Daartoe is nog een forse inspanning vereist. Herstructurering, vooral van de veehouderijsectoren, is noodzakelijk.

Illustratief in dit verband is dat de Europese Commissie een aantal voedselverwerkende bedrijven, maar liefst 1.006, heeft verboden om naar de huidige EU-lidstaten te exporteren. Zij zouden nog niet aan de eisen betreffende hygiëne voldoen. De meeste bedrijven betreffen vleesverwerkende bedrijven, waarbij het vooral om de Poolse bedrijven gaat (Europese Commissie, 15 april 2004).

De toetredende landen worden geholpen bij de herstructurering en aanpassing door de EU. Deze stelt anno 2004 voor een periode van drie jaar 5,76 miljard euro aan subsidie beschikbaar om de bij te dragen aan de ontwikkeling van het platteland in de toetredende lidstaten. De helft daarvan gaat naar Polen. De subsidies mogen onder andere worden aangewend voor vervroegde pensionering van boeren, voor voedselveiligheid, voor dierenwelzijn en voor de ontwikkeling van samenwerkingsverbanden (Europese Commissie, 2004).

3.3 Biologische landbouw in Midden- en Oost-Europa

Huidige omvang klein

De biologische sector in de toetredende landen is nog betrekkelijk klein. Het aantal bedrijven dat in de regio op biologische wijze produceert, wordt geschat op ruim 6.000 (zie tabel 3.3 en bijlage 1). Op een totaal van zo'n 7 miljoen boeren is dat nog geen promille. Het areaal voor biologische producten omvat zo'n 550.000 ha, ofwel nog geen procent van het totale agrarische areaal in de twaalf toetredende landen.¹

Het wordt door sommigen opmerkelijk genoemd dat de sterke daling van het gebruik van pesticiden in de landbouw van Polen en andere landen (Hongarije, Slowakije) in de jaren negentig niet is gebruikt om de overgang naar biologische productie te bevorderen respectievelijk de landbouw als een milieuvriendelijke sector te promoten. Eerder werd in die landen genoemde daling als een schande gezien, als een gevolg van het stijgen van de prijzen voor 'agrochemicals' bij dalende opbrengstprijzen. Deze geringe aandacht voor biologische landbouw is deels te verklaren uit de geschiedenis. In de communistische tijd ging het immers om 'produceren en nog eens produceren'. De staat stelde voor elk jaar de productieplanning op en de boer werd geacht deze productie te realiseren. Wanneer boeren de gevraagde opbrengst niet realiseerden kwam er veel kritiek, ook van collega-boeren. 'Als boer dacht je er gewoonweg niet aan om niet met kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen te werken en gewassen langzamer te laten groeien met minder opbrengst tot gevolg', aldus Zidek (mondelijke mededeling, 2004). Biologisch speelde dus niet. Pas in de jaren tachtig kwamen de eerste voorzichtige actievelingen in actie. In Hongarije werd in 1983

---

¹ Informatie over Bulgarije ontbreekt.

met Biokultúra de eerste biologische landbouworganisatie in Midden- en Oost-Europese landen opgericht. Dit voorbeeld werd als snel opgevolgd in andere landen in de regio. In de loop van de jaren negentig werd in alle Midden- en Oost-Europese landen een aantal organisaties actief, met biologisch producerende boeren, handelaren en verwerkers als leden. Het hoofdmotief van deze organisaties is meestal om door middel van voorlichting en training de biologische landbouwmethoden te verbeteren en naar internationale standaarden te produceren. In eerste instantie vindt certificering en inspectie plaats door buitenlandse organisaties (onder andere SKAL), maar in een aantal landen (waaronder Hongarije) zijn nu ook lokale organisaties daar toe geëigend.

Ook werd door de overheid weinig ruimte gelaten voor communicatie over eventuele nadelige effecten van gebruik van kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen. Consumenten en burgers dachten er dan ook niet over na en dat is eigenlijk nog steeds zo. De vraag naar biologische producten is in de Midden- en Oost-Europese landen dan ook over het algemeen nog klein. Het algemene beeld is: een beperkt aantal winkels dat biologische producten aanbiedt, weinig koopkracht en geringe belangstelling voor het thema 'voeding en milieu'.

De biologische landbouw is als het ware lange tijd aan zijn lot overgelaten. In sommige landen zou het nog moeten concurreren tegen de subsidiering, eventueel via belastingmaatregelen, van het gebruik van 'agrochemicals'. Door de toetreding tot de Europese Unie zal dit niet meer aan de orde (kunnen) zijn.

Het areaal biologische landbouw wordt vooral gebruikt voor graanteelt en grasland. Daarbij ligt het accent van het landgebruik tussen beide hoofdgroepen verschillend. In Tsjechië, bijvoorbeeld, domineert het grasland in het totale areaal van de biologische sector. Er wordt vooral biologische melk geproduceerd voor zuivelproducten. Biologisch vlees wordt nauwelijks geproduceerd - dat is overigens ook in de andere Midden- en Oost-Europese landen het geval. De akkerbouwteelten betreffen diverse soorten graan en aardappelen. In Hongarije en Polen domineert de akkerbouw; biologische veehouderij wordt er (nog) maar weinig beoefend. Tarwe is het hoofdproduct van de biologische teelt in beide landen. In Roemenië is de verhouding tussen akkerbouw en veehouderij (grasland) vrijwel in evenwicht. De biologische tak van de Roemeense veehouderij brengt uitsluitend kaas voort. De arealen voor biologische groente- en fruitteelt en wijnbouw zijn in alle Midden- en Oost-Europese landen nog zeer bescheiden.

Grote verschillen tussen de landen

Er zijn grote verschillen tussen de toetredende landen: de omvangrijkste biologische sector is in Tsjechië, Slovenië en Estland, met respectievelijk 5, 3,4 en 3% aandeel in het totale landbouwareaal. Toch ligt het aandeel van het biologisch areaal in alle landen, met uitzondering van Tsjechië, (ver) onder het EU-15-gemiddelde van 3,5%. Biologische landbouw komt in Polen, Litouwen en Cyprus nog (steeds) erg weinig voor. Over de hele lijn blijkt het areaal de afgelopen jaren wel te zijn toegenomen.¹ Zo is het areaal biologische landbouw in Hongarije - na dat in Tsjechië het grootste in absolute zin - de laatste drie jaar verdrievoudigd.

---

¹ Zie landenrapporten op www.organic-europe.net.

Biologische landbouwbedrijven relatief groot

Uit de cijfers over arealen en aantal biologische bedrijven is af te leiden dat de gemiddelde omvang van biologische landbouwbedrijven in sommige landen (heel) groot is. Dat geldt vooral voor Tsjechië en Slowakije (zie figuur 3.1). In Tsjechië is een biologisch bedrijf volgens deze cijfers bijna 20-maal zo groot als het doorsnee bedrijf van gemiddeld 18 ha. In Slowakije, waar de grootschalige structuur van de landbouw ook na de privatisering van staatsbedrijven voor een belangrijk deel nog is blijven bestaan, is het gemiddelde landbouwbedrijf 306 ha groot, maar de biologische bedrijven zijn tweemaal deze omvang. Ook

Tabel 3.3 Areaal en aantal bedrijven met biologische teelt in de Europese Unie en toetredende landen (cijfers 31 december 2001)

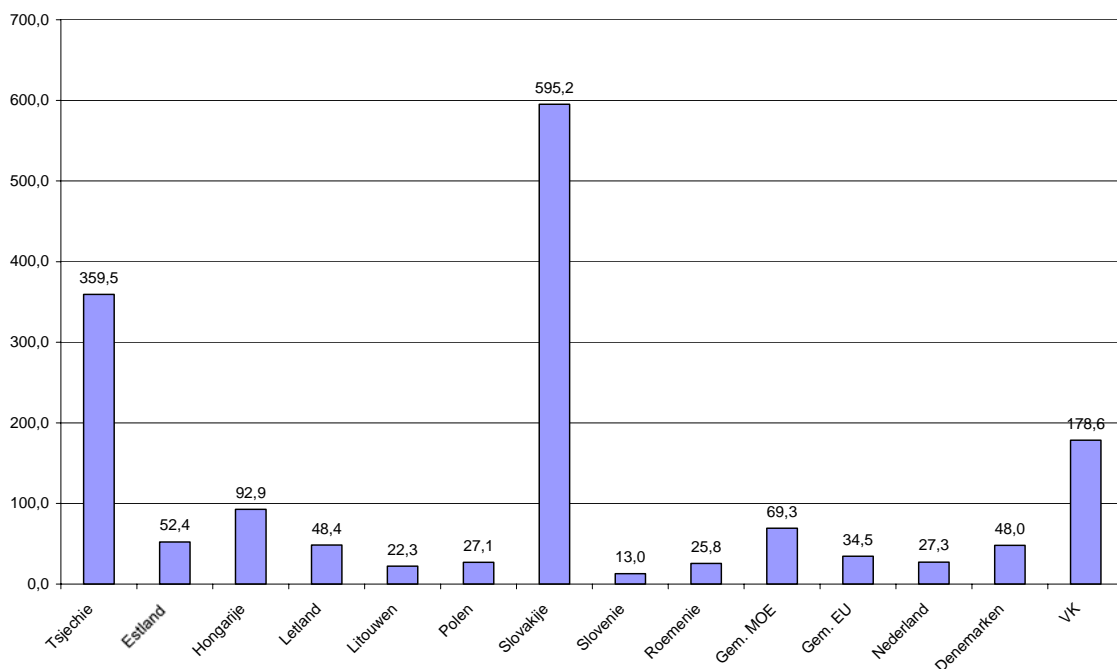
	Areaal biologische productie	Idem in % van alle agrarisch areaal	Aantal bedrijven met biologische productie	Idem in % van alle agrarische bedrijven	Gemiddelde bedrijfsgrootte
Oostenrijk	297.000	11,60	18.292	9,20	16,2
België	20.241	1,45	700	1,23	28,9
Denemarken	178.360	6,65	3.714	5,88	48,0
Finland	156.692	7,00	5.071	6,8	30,9
Frankrijk	509.000	1,70	11.177	1,55	45,5
Duitsland	696.978	4,0	15.628	4,0	44,6
Griekenland	28.94	0,86	6.047	0,69	4,8
Ierland	29.850	0,70	923	0,70	32,3
Italië	1.168.212	8,00	49.489	2,14	23,6
Luxemburg	2.004	2,00	48	2,00	41,8
Nederland	42.610	2,19	1.560	1,70	27,3
Portugal	85.912	2,20	1.059	0,25	81,1
Spanje	665.055	2,28	17.751	1,47	37,5
Zweden	187.000	6,09	3.530	3,94	53,0
VK	724.523	4,22	4.057	1,74	178,6
EU-15	4.792.381	3,51	139.046	1,99	34,5
<i>Toetredende landen</i>					
Cyprus	166	0,12	45	0,09	3,7
Tsjechië	235.136	5,09	654	2,37	359,5
Estland	30.552	3,00	583	0,20	52,4
Hongarije	103.672	1,70	1.116	0,26	92,9
Letland	16.934	0,81	350		48,4
Litouwen	8.780	0,25	393		22,3
Malta		2,00	.		.
Polen	53.515	0,36	1.977		27,1
Slowakije	49.999	2,20	84	1,0	595,2
Slovenië	15.000	3,38	1.150		13,0
Roemenië	43.850		1.700		25,8
Totaal	558.008	0,78	8.052		69,3
Totaal EU-25	5.350.389	2,6	147.098		36,4

voor de andere landen geldt dat de biologische bedrijven ten opzichte van de landelijke gemiddelde bedrijfsomvang vaak een veelvoud in hectares hebben. Het Nederlandse gemiddelde biologische bedrijf is met 27 ha qua omvang vergelijkbaar met het gemiddelde Poolse biologische bedrijf.

Biologische keten nauwelijks ontwikkelt, versnipperde afzet, wel aandacht voor export

Tot nu toe is nauwelijks sprake van afzet in georganiseerd ketenverband in Midden- en Oost-Europa. Er zijn enkele initiatieven, zoals de biologische vleesverkoop door AHOLD in Tsjechië, maar over het algemeen is geen sprake van gerichte en georganiseerde marketing van biologische producten in de Midden- en Oost-Europese regio.

Biologische producten worden afgezet via diverse verkoopkanalen. Ook hierbij zijn er enkele verschillen tussen de toetredende landen aan te geven. In Tsjechië vinden biologische wijn, kaas, kruiden en specerijen vooral hun weg naar klanten via de winkels. Biologische groenten en fruit worden slechts in enkele winkels verkocht; biologische melk, eieren en vlees wordt alleen maar op de boerderij verkocht. Biologisch graan wordt geëxporteerd, vooral naar Oostenrijk en een kleine hoeveelheid naar Duitsland en Nederland. De Hongaarse biologische sector is vrijwel geheel op het buitenland georiënteerd. In het verleden was Nederland een belangrijke bestemming (voor doorvoer naar het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Scandinavië). Nu zijn Duitsland en Oostenrijk en Zwitserland de belangrijkste afzetmarkten. De binnenlandse afzetmarkt is voornamelijk de reform- en specialzaken. In vergelijking met andere Midden- en Oost-Europese landen is de

Figuur 3.1 Gemiddelde bedrijfsomvang van een biologisch bedrijf in enkele MOE- en EU-landen (hectare per bedrijf)

verwerkingstechnologie van biologische producten in Hongarije vrij goed ontwikkeld. Maar ook in Hongarije is het aantal bedrijven dat biologische producten verwerkt en verhandelt, nog erg klein.

Ook voor de Roemeense biologische producten is het buitenland een belangrijke markt. Overigens gaat het daarbij in z'n totaliteit om zeer bescheiden volumes. Poolse biologische producten worden vooral op de binnenlandse markt afgezet, maar het aantal winkels waar de producten worden aangeboden (zo'n 200) is in dit grote land nog maar klein. Polen importeert biologische producten, wat een indicatie is dat er in Polen een markt is voor uit West-Europa afkomstige biologische producten. Export vindt nauwelijks plaats: een aantal exporteurs verkoopt zacht fruit voor verwerking.

Overheidsbeleid aansluitend op EU

Het overheidsbeleid ten aanzien van de biologische sector is in eerste instantie gericht geweest op het wetgevende kader van biologische landbouwproductie. Zo is al in 1992 in Polen en Tsjechië een wet afgekondigd die biologische landbouw definieerde en een certificatie- en controlesysteem verplicht stelde. Andere landen volgden later. Voorts besloten de meeste landen in de regio al een aantal jaren geleden zoveel mogelijk bij het EU-beleidsmodel ten aanzien van biologische landbouw aan te sluiten. Dat houdt onder meer in dat de biologische landbouwproductie wordt gestimuleerd met een toeslag per hectare, ook ten tijde van omschakeling van gangbaar naar biologisch. Voorts wordt via trainingsfaciliteiten en voorlichting de biologische teelt- en productiewijze gepropageerd en verbreed. Voorlichting, advies en onderzoek op dit terrein staan echter nog in de kinderschoenen.

3.4 Conclusie

De volgende factoren hebben een rol gespeeld in de selectie van de landen die naar verwachting de grootste concurrentiekracht hebben:

- de omvang van de sector nu;
- de beschikbaarheid van (goedkope) primaire productiefactoren;
- de organisatie van de keten;
- de omvang van de thuismarkt;
- het overheidsbeleid;
- de afstand tot markten waarop de Nederlandse sector actief is.

Bij de uitwerking blijkt (a) de organisatie van de keten en (b) het overheidsbeleid op het eerste gezicht weinig onderscheidend. De indruk is dat voor vele Midden- en Oost-Europese landen ketenorganisatie nog maar in de kinderschoenen staat; hier is niet een enkel land opvallend veel beter dan een ander. Ook de factor 'overheidsbeleid' lijkt weinig onderscheidend. Alle overheden tonen zich in meer of mindere mate actief in de biologische sector. Wat rest zijn de factoren 'de huidige omvang', 'de beschikbaarheid van primaire productiefactoren', 'de omvang van de thuismarkt' en 'de afstand tot de markten

waar Nederland haar biologische producten afzet'. Een combinatie van deze factoren heeft tot de keuze voor Tsjechië, Polen en Hongarije geleid.

Tsjechië: de huidige omvang in samenhang met afstand tot Nederlandse markten

De extensieve productiewijze in de landbouwsector van de toetredende landen is een belangrijk voordeel ten opzichte van de sector in West-Europa om biologische producten voor te brengen. De biologische landbouw is er echter nog nauwelijks van de grond gekomen. Wat de huidige omvang van de sector betreft, springen Tsjechië, Slovenië, Estland en Slowakije er positief uit. In deze landen is de omvang van de biologische sector in termen van areaal groter dan of vergelijkbaar met Nederland. Estland en Slovenië zijn evenwel kleine landen met een kleine binnenlandse markt (hoewel de bevolking in Slovenië behoorlijk koopkrachtig is). Estland heeft het nadeel dat het op een betrekkelijk grote afstand ligt tot de interessante Noordwest-Europese exportmarkt. Slowakije heeft dat nadeel ook, zeker wanneer de staat van de infrastructuur wordt meegewogen.

Polen: grote beschikbaarheid van productiefactoren in combinatie met grote potentiële thuismarkt en afstand tot de markt

In Polen en Roemenië is de omvang van de biologische landbouw nog (zeer) bescheiden. Door de grote beschikbaarheid van productiefactoren arbeid en grond zullen Polen en Roemenië lage kostprijzen kunnen realiseren. Beide landen hebben ook een grote potentiële thuismarkt. Daarbij lijkt de koopkrachtige thuismarkt voor Polen veel groter te zijn dan die voor Roemenië. Roemenië heeft bovendien de handicap van de grote afstand tot de West-Europese bevolkingscentra, wat door ontwikkelingen op logistiek terrein voorlopig nog niet goed wordt gemaakt.

Hongarije: grote beschikbaarheid van productiefactoren in combinatie met de afstand tot de markt

In Hongarije is de omvang van de biologische landbouw ook nog (zeer) bescheiden. Hongarije is gunstiger gelegen en de biologische sector geeft blijk - althans op basis van de grove indicaties die in dit hoofdstuk zijn beschreven - te kunnen profiteren van de nabijheid van de West-Europese markt.

De nog resterende landen hebben op het gebied van kostprijsbepalende factoren en (afstand tot) markten te veel nadelen om serieuze potenties toe te dichten.

De keuze voor Tsjechië, Polen en Hongarije wordt ondersteund door de uitspraak van Yussefi en Willer (2003). Zij stellen dat de ontwikkelingsmogelijkheden voor de biologische landbouw en de afzet van biologische producten in de drie gekozen landen veelbelovend zijn. In de *Organic Monitor* (2002) wordt Polen genoemd als land 'met de grootste potentie voor biologisch'. Yussefi en Willer (2003) denken overigens ook dat dit voor de Baltische landen geldt. Deze landen liggen zijn veel kleiner (het productiepotentieel is dus veel geringer) en liggen (veel) verder weg van de Nederlandse markt en de markt waar Nederland naar exporteert.

4. Polen

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de biologische keten voor Polen beschreven. Eerst komt consumptie en detailhandel - als vragende partij - aan de orde, gevolgd door de handel, verwerking en productie als toeleverende partijen. Verder wordt aandacht besteed aan de overheidsactiviteiten inzake biologische landbouw en de wijze waarop de controle en certificering is geregeld. Ook is er aandacht voor onderzoek, onderwijs en voorlichting. De beschrijving geeft de basis voor de beoordeling van de factoren, die bepalend zijn voor de concurrentiekracht. Deze analyse is onderwerp van de laatste paragraaf, paragraaf 4.8.

4.2 Consumptie en detailhandel

Weinig vraag naar biologische producten

De consumptie van biologische producten is in Polen nog zeer gering (Metera, 2002). Een doorslaggevende factor is voornamelijk het lage inkomensniveau dat weinig ruimte laat voor de aankoop van milieuvriendelijke producten die duurder zijn. Pogingen om via de grootwinkelbedrijven biologische producten te verkopen zijn tot nu toe weinig succesvol geweest. Overigens wordt wel hoop geput uit een meningspeiling in 1998 onder de Poolse consumenten (Metera, 2002). Volgens deze peiling zouden 40% van de consumenten bereid zijn biologische producten te kopen wanneer deze beschikbaar zijn in de winkel waar ze normaal boodschappen doen. In dat verband kan het ook belangrijk zijn wanneer (buitenlandse) supermarktketens met vestigingen in Polen (Ahold, Carrefour) met de verkoop van biologische producten starten. Deze zouden - met een gericht promotie- en marketingbeleid de vraag naar biologische producten wellicht kunnen vergroten. Op dit moment zijn dergelijke promotie- en marketingsacties vrij beperkt geweest.

Biologische producten werden voor het eerst in winkels in Warschau aangeboden in 1989. In 1999 waren er 130-150 winkels met biologische producten; de groei is dus beperkt te noemen en anno 2003 verkopen ongeveer 200 winkels over het gehele land biologische producten. De groei van het aantal winkels dat biologische producten verkoopt is dus laag. Deze winkels bieden overigens wel een breed assortiment Poolse en geïmporteerde verse en verwerkte biologische producten (Metera, 2002).

4.3 Handel en verwerking

Agribusiness is van groot belang voor de Poolse economie

De agribusiness is een belangrijke industriële sector in Polen. Maar liefst 90 agri-food bedrijven bevinden zich in de top-500 'grootste Poolse bedrijven'. Het gaat om een dynamische sector waar volop ontwikkelingen plaatsvinden. De laatste jaren heeft zich een forse groei afgetekend met een gemiddelde van 10% per jaar in de periode 1992-1998. Vooral de verwerkers van vis, fruit, groenten en 'overige voedingsmiddelen' zijn gegroeid; de vlees- en zuivelsector laat juist een verslechtering zien. De Poolse verwerkingsbedrijven zijn anno 2002 nog grotendeels in handen van de overheid; echter het privatiseringsproces wordt in 2005 geacht te zijn afgerond. Gedurende het privatiseringsproces heeft er een concentratie van de bedrijven plaatsgehad; al is deze concentratie in vergelijking met EU-landen nog gering. Hoewel er veel ontwikkelingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie hebben plaatsgevonden die de kwaliteit en de efficiency hebben verhoogd, zijn vele bedrijven nog niet geëquipeerd voor de export (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Inefficiënte afzetstructuur¹

Volgens het Poolse Ministerie van Landbouw en Plattelandsontwikkeling (MARD, In: Van Berkum en De Bont, 2003) heeft de Poolse markt volop groeipotentie. Zij wijst echter op het tekort aan kapitaal, de onvoldoende stabiele basis van grondstoffenaanvoer en het gebrek aan sterke verwerkingsbedrijven. Dit maakt dat het potentieel nog niet volledig uitgebaat wordt.

Voor Polen geldt ook een forse achterstand ten opzichte van de EU-productienormen. Zo veest een kwart van de 350 Poolse melkfabrieken dat ze het EU-lidmaatschap niet overleeft. Deze productielocaties zouden ook op de langere termijn niet aan de EU-eisen kunnen voldoen. Een groot aantal andere melkfabrieken zou na aanpassing kunnen overleven op de EU-markt. De weerstand binnen Polen is groot. Immers de indruk is niet dat de melkfabrieken slechts zijn; alleen kunnen deze - voornamelijk kleine - bedrijven niet aan de strenge EU-eisen voldoen (Telegraaf, 10 februari 2004).

Agrarische export nog beperkt

Zoals uit tabel 4.1 blijkt is de agrarische export beperkt. De gebrekkige organisatie van de landbouw in Polen speelt hierbij een grote rol. Ongeveer 7% van de productie van de Poolse voedingsindustrie wordt geëxporteerd; dit betreft vooral verwerkte groenten en fruit (15%) en vis (28%). De totale agrarische export van Polen omvat ongeveer USD 3,3 miljard, de invoer USD 3,6 miljard (2002). In beide gevallen gaat het om minder dan 10% van de Poolse buitenlandse handel; die aandelen zijn bovendien nog verminderd de afgelopen jaren (MARD, 2003).

---

¹ Illustratief in dit verband is de constatering dat niet altijd de beste aardappelen bij de consument terechtkomen. De slechte kwaliteit maakt de aardappelen voorlopig ongeschikt voor de export (AgroOnline, 20/08/03).

Voor veel Poolse producten is Duitsland inmiddels de grootste afnemer met een flinke voorsprong op andere landen. Rusland staat als afnemer van Poolse agrarische producten op de tweede plaats, vooral door een omvangrijke invoer van dranken, tabak en dergelijke. Nederland is wel de tweede grootste afnemer bij plantaardige producten en staat vijfde bij de dierlijke producten.

De Europese Unie is de belangrijkste handelspartner voor Polen. Het aandeel van de handel van en naar EU-landen is weliswaar gedaald (van 60% begin jaren negentig naar 40% eind jaren negentig), maar niettemin is de Europese Unie de belangrijkste partner in handel van agrarische producten (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Import

In 2001 heeft Polen regelingen aangenomen waardoor bij invoer certificaten zijn vereist om biologische producten naar Polen te exporteren (Metera, 2002), ook al zijn ze al gecertificeerd door een exporterend EU-land. Deze invoerbescherming wordt gezien als een ondersteuning van de Poolse biologische landbouw.

Weinig groothandel en verwerkingsbedrijven actief in de biologische productie

Het aantal voor biologische producten gecertificeerde verwerkende bedrijven is nog bescheiden, met 15 in 2001. Overigens zijn deze bedrijven gecertificeerd door drie verschillende instellingen (Agrobiotest: 6, Bioekspert: 2 en PTRE: 7). Daarbij zorgen de specifieke eisen voor bepaalde verwerkingsbedrijven voor een extra rem. Zo is de binnenlandse afzet van biologisch vlees mede vanwege sanitaire eisen (vlees moet worden verkocht in vacuüm verpakking) zeer gering. Bij het geringe aanbod van biologisch gehouden dieren zijn de investeringen om het zo te verwerken te hoog, zeker voor boeren, maar ook voor slachterijen.

Er is een beperkt aantal handelaren in biologische producten dat het aanbod bundelt en coördineert. Dit is wel noodzakelijk om aan de vraag van de grootwinkelbedrijven te kunnen voldoen. Vooral in granen en verwerkte groenten en fruit ontbreken dergelijke schakels (Soltysiak, 2003).¹ Verse producten, zoals groente, fruit, eieren en ook kaas, worden door de boeren rechtstreeks aan de winkels geleverd. Boeren verkopen het meeste zelf aan de consument: aan vaste afnemers op de boerderij en op plaatselijke markten.

Het gebrek aan organisatie is een van de belangrijkste belemmeringen voor de beperkte export van biologische producten. Deze is anno 2004 nog in een pril stadium (Metera, 2003; Europese Commissie, FIS List of import notifications, 2004). Enkele bedrijven exporteren voornamelijk (verwerkt) fruit; het gaat dan om verwerkte aardbeien en bessen en dergelijke. De waarde van de biologische productie (prijzen af boerderij) in Polen in 2002 wordt geschat op USD 8 tot 10 miljoen. De waarde van de export (tegen exportprijzen) zou ongeveer USD 5 tot 6 miljoen zijn.

---

¹ Illustratief in dit kader is dat slechts een deel van de gecertificeerde producten als biologisch wordt verkocht; het overige deel wordt als gangbaar op de markt gebracht (Soltysiak, 2003).

Door Polen, vaak via Nederland en Duitsland, ingevoerde biologische producten zijn vrijwel alle exotisch te noemen (noten, rozijnen, sesam en zonnebloemzaad enzovoort). In Nederland geteelde biologische producten vinden (dus) nog nauwelijks afzet in Polen.

4.4 Productie

Landbouw en voedselveiligheid nog niet aangepast aan het gemiddelde Europese niveau

Om de voordelen van het EU-lidmaatschap binnen te kunnen halen, moeten de kandidaat-landen aan de EU-productienormen voldoen. Om dit te bereiken moeten de toetredende landen de nodige inspanningen leveren om te herstructureren, vooral in de veehoudersector. Zo is gebleken dat de Poolse voedselverwerkende industrie bij het huidige tempo van aanpassingen de verplichtingen aangaande voedselveiligheid niet kan nakomen (Ministerie van LNV, 25 november 2003).

De productie van de Poolse landbouw is - zeker in vergelijking met de Nederlandse landbouw - laag. De bijdrage van de landbouw aan de Poolse economie is dan ook relatief gering en daalt bovendien snel (GUS, Statistics Poland, jaar). Een van de redenen van de dalende betekenis van de landbouw voor de Poolse economie is dat de prijzen van landbouwproducten vanaf 1990 35% zijn achtergebleven bij die van de agrarische inputs.

Tabel 4.1 Enkele kenmerken van de Poolse landbouw - in vergelijking met de Nederlandse landbouw

	Polen	Nederland
Aantal landbouwbedrijven (x 1.000)	1.800	90
Afname van het aantal landbouwbedrijven per jaar (%)	5	3-5
Landbouwgrond (miljoen ha)	18,4	2
Gemiddelde bedrijfsgrootte (ha)	10	22
Landbouwoutput (in 2000, miljard euro)	12,3	19,2
Netto toegevoegde waarde (miljard euro)	3,5	6,3
Netto inkomen voor de landbouw (miljard euro)	2,4	3,0
Netto inkomen per landbouwbedrijf (x 1.000 euro)	1,3	33
Productie per bedrijf (x 1.000 euro)	6,8	215
Export van landbouwproducten (miljard. euro)	3,0	45

Bron: FAPA, Central statistical Office, Warsaw; LEI, The Hague; Eurostat, Luxembourg.

Hoge werkloosheid, lage inkomens op het platteland

Meer dan 2,6 miljoen mensen werken in de landbouw; dit komt overeen met bijna 19% van de werkende bevolking. Dit is in vergelijking met de EU-15 hoog: daar vindt ruim 4% werk in de landbouw. Tegelijkertijd is het inkomen in de landbouw laag en dalende; de inkomens zijn in 1999 en 2000 zelfs op iets meer dan een derde dan dat van 1990 blijven steken (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Voor het gezinsinkomen van landbouwbedrijven vormen de inkomsten uit de landbouw de belangrijkste input; zij nemen ruim 70% van de inkomsten voor hun rekening. 20% Van het inkomen komt van sociale uitkering en toelagen en 10% komt uit verschillende andere bronnen (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Voor 3% van de boerenbevolking vormt het pensioen de enige bron van inkomsten, 36% heeft elders een baan en voor slechts 6% is de landbouw de enige bron van inkomsten. Van diegenen die van de landbouw moeten leven, heeft de meerderheid een maandinkomen van minder dan 470 euro. Op 40% van de landbouwbedrijven is landbouw de enige bron van inkomsten en op 6% de voornaamste bron van inkomsten. Ongeveer 1 miljoen bedrijven in Polen is dus van de landbouw afhankelijk (*LBActualiteiten*, 2003).

Bijna de helft van de Poolse werkelozen woont op het platteland. Werkloosheid is een groot probleem op het platteland; maar liefst 1,6 miljoen mensen hebben geen werk meer en naar verwachting loopt dit aantal op tot 2,4 miljoen in 2010. De sociale uitkeringen vormen dan ook een belangrijke inkomstenbron voor de bewoners van het platteland; gemiddeld 23% van de inkomsten in boerengezinnen wordt gevormd door de sociale uitkering. Daarnaast wordt een aantal van 1 miljoen 'verborgen' werklozen genoemd; werk buiten de landbouw is schaars op het Poolse platteland (*LBActualiteiten*, 2002, 2003).

Het aandeel boeren met een hogere opleiding is slechts 3%; de helft heeft een beroepsopleiding en ruim 40% heeft alleen de lagere school gehad (*LBActualiteiten*, 2003).

Kleinschaligheid gangbare landbouw

Er zijn ongeveer 2 miljoen landbouwbedrijven. Veruit de meeste bedrijven zijn in particuliere handen; slechts een kleine 0,1% is nog in handen van coöperaties of 'public farms' (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Het gemiddelde bedrijf is slechts iets meer dan 7 ha groot; zeker in vergelijking met het gemiddelde van 19 ha binnen de Europese Unie betekent dit dat Polen een kleinschalige landbouw heeft. Een belangrijke reden voor deze kleinschaligheid is het feit dat maar liefst 80% van het landbouwareaal in particulier eigendom bleef gedurende het communistische regime; slechts 20% van de grond was in eigendom van de staat. Verder moet worden opgemerkt dat er grote regionale verschillen zijn. In het noorden en het westen van Polen is de landbouw veel grootschaliger dan in de andere delen van Polen (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Tabel 4.2 Aantal percelen per bedrijf in 1996

Aantal percelen per bedrijf	Aandeel van de bedrijven	Aandeel van het areaal
1	16,5	8,8
2-3	40,6	28,2
4-5	22,3	21,9
6-9	14,3	18,7
Meer dan 10	6,3	22,4

Bron: Central Statistical Office (1997).

De meeste bedrijven hebben bovendien een versnipperde structuur met verschillende percelen van slechts enkele hectares of kleiner en ook de veestapel per bedrijf is vaak erg klein, zie tabel 4.2.

Voor de privatisering in begin jaren negentig waren er veel meer bedrijven in de middenklasse van 2 tot 15 ha. De privatisering heeft juist deze groep opgedeeld. Er zijn aan de ene kant meer kleine bedrijven gekomen (in de klasse 1-2 ha) en aan de andere kant meer grote bedrijven (met meer dan 15 ha) (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Er zullen zeker nog verdere veranderingen in de bedrijfsstructuur plaatsvinden. De toetreding tot de Europese Unie zullen deze aanpassingen noodzakelijk maken. Verwacht wordt dat het grote aantal bedrijven dat nu beheerd wordt door (het relatief grote aantal) boeren die ouder zijn dan 50 jaar beschikbaar komen voor de schaalvergroting (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Illustratief voor de kleinschaligheid is de varkenssector. Polen telt ongeveer 750.000 varkensbedrijven. Daarvan heeft de helft minder dan tien dieren; deze bedrijven houden varkens voor eigen consumptie. Het aantal grote bedrijven is slechts klein; deze nemen wel het grootste deel van de productie voor hun rekening (*LBActualiteiten*, 2003).

Tabel 4.3 Aantal varkenshouderijen ingedeeld naar grootteklasse in 2002

Aantal varkens per bedrijf	Aantal bedrijven
1	60.000
2	106.000
3-4	83.000
5-9	120.000
10-19	160.000
>20	220.000

Bron: *LBActualiteiten* (2003).

Veel productie bij een klein aantal boeren

Uit tabel 4.4 blijkt dat 10% van de bedrijven maar liefst 45% van de landbouwoppervlakte in handen hebben en bijna 60% van de landbouwoppervlakte wordt beheerd door bijna

Tabel 4.4 Oppervlakte per bedrijf van de private landbouwbedrijven (2002)

	Aandeel bedrijven	Aandeel oppervlakte
1-2 ha	26	5
2-5 ha	32	14
5-10 ha	22	21
10-15 ha	9	15
> 15 ha	10	45

Bron: MARD, Poland (2003).

20% van de landbouwbedrijven. Verder blijkt uit tabel 4.4 dat deze 20% meer dan 10 ha heeft. Dit betekent dat een klein aantal bedrijven een grotere omvang en het grootste deel van het areaal heeft.

Akkerbouw belangrijk, melk- en rundvee tanende en varkens- en pluimveehouderij groeiende

De productie van de Poolse landbouw bestaat voor 38% uit akkerbouwproducten, voor 12% uit tuinbouwproducten, voor 27% uit dieren en voor 20% uit vlees en melk.

Akkerbouw neemt 76% van de landbouwgrond in, gevolgd door grasland met 22%. Het aandeel voor beide bestemmingen is de laatste jaren vrij stabiel (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Belangrijke producten - in termen van productiewaarden - zijn granen (18%), groenten (7%), aardappelen (7%), fruit (6%). Daarnaast is er melk (14%), varkensvlees (19%) en eieren en pluimveevlees (9%). De productie van melk - en daarmee samenhangend rundvlees - is de laatste jaren (fors) gedaald; de melkveestapel is in de periode 1990-2000 met 35% ingezakt. Dit heeft vooral te maken met de hoge eisen die aan melkproductie werden gesteld. De rundvleesproductie werd meegenomen in de afbouw van de melkveestapel. Daarvoor in de plaats is de varkensvlees- en pluimveevleesproductie juist fors gegroeid (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Hoge graad van zelfvoorziening; weinig productie komt op de markt

Ongeveer de helft van de boeren verkoopt nauwelijks de producten van zijn bedrijf. Van de bedrijven verkoopt 27% minder dan 40% van zijn producten; 6% van de bedrijven (120.000 stuks) verkoopt meer dan 61% van zijn productie en 2% van de bedrijven (20.000 stuks) verkoopt meer dan 81% van de producten (Berichten Buitenland, oktober 2001).

Het is voor de zelfvoorzienende bedrijven van belang dat alle producten op het eigen bedrijf worden voortgebracht. Ruim driekwart van de Poolse landbouwbedrijven is dan ook gemengd. Bovendien heeft twee derde van de bedrijven met vee minstens twee soorten vee. Er is dus sprake van een lage graad van specialisatie in de Poolse landbouw. De geringe stabiliteit op de markten maakt het risicovol om voor de landbouwbedrijven om zich op een enkele tak te specialiseren. Dat gebeurt dan ook niet. Deze geringe specialisatie heeft tot gevolg dat er weinig vernieuwende productietechnieken en mechanisatie worden ingezet (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Een gebrek aan kapitaal

Kapitaal is relatief duur en wordt daarom gesubstitueerd door de goedkopere grond en arbeid. Dit verklaart deels de relatief lage productiviteit van grond en arbeid en de stagnatie in de ontwikkeling van de land- en tuinbouw in de Midden- en Oost-Europese landen. De lage opbrengsten voor bijvoorbeeld graan worden verklaard uit onder andere het lage gebruik van inputs. Vooral in de regio's met de kleinschalige bedrijven wordt weinig input gebruikt (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

De verkoop van landbouwmachines is 20% lager in 2001 dan in 2000; de verkoop van trekkers is zelfs met 30% gedaald. De meeste fabrikanten van landbouwmachines hebben grote moeite om het hoofd boven water te houden (*LBActualiteiten*, 2001). Illustratief is ook dat nog niet de helft van de Poolse bedrijven een landbouwtractor heeft, dit ondanks een krediet programma hiervoor.

Lage kosten van grondgebruik

Het areaal braakgelegde grond is de laatste jaren gestegen van 1,5 miljoen hectare in 1996 tot 2,3 miljoen hectare in 2002 (*LBActualiteiten*, 2003). Eigenaren van de grond hebben nauwelijks interesse of geld of kennis om de grond te benutten voor productie. De prijs van de grond is (in vergelijking met Nederland) laag. Bedragen als ruim 1.200 euro per hectare in 2000 worden genoemd (*LBActualiteiten*, 2001) en bedragen die variëren van 1.000 euro per hectare in het Noordoosten van Polen tot 4.000 euro in het Westen (*Boerderij*, 2004).

Biologische landbouw in Polen nog beperkt van omvang

In tabel 4.5 is de ontwikkeling van de Poolse biologische landbouw weergegeven. Daaruit blijkt dat de oppervlakte en het aantal bedrijven gestaag stijgt; met een forse toename van - kleinere - bedrijven in 1999-2000. Vergeleken met het areaal landbouwgrond is de biologische sector klein; het gaat om nog geen 0,2%. Ook in vergelijking met in enkele andere tot de EU toetredende landen (Tsjechië, Slowakije en Hongarije) is het aandeel biologische grond van Polen zeer laag.

Tabel 4.5 Areaal biologische landbouw en aantal bedrijven in Polen in de periode 1993 tot en met 2001

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Areaal (ha)	2.170	3.540	n.b.	6.855	6.010	5.546	5.050	6.380	14.967
Aantal bedrijven	180	246	263	238	324	417	555	1.419	1.787

Bron: Metera (2002).

Deze cijfers onderstrepen de indruk dat er na een moeilijke periode in de jaren negentig nu wel enig perspectief is voor groei, al is er anno 2003 nog maar een zeer beperkt aandeel (0,2% van het areaal) van de landbouwproductie biologisch.

Biologische landbouw versnipperd, maar structuur beter

De biologische sector is in een groot land als Polen met genoemd aantal van ongeveer 2.000 biologische bedrijven op een totaal van bijna 2 miljoen bedrijven zeer versnipperd. De mogelijkheden om het aanbod te bundelen zijn hierdoor zeer beperkt. Er zijn in Polen geen gebieden aan te wijzen met enige concentratie van de biologische landbouw. Wel zou er de laatste jaren een tendens zijn dat met het oog op de kortere afstanden naar de grotere

steden als Warschau, Krakau, Gdansk enzovoort biologische bedrijven meer en meer in het midden van Polen gevestigd worden (Metera, 2002). Overigens komt biologische landbouw nagenoeg niet voor in gebieden met bodemverontreiniging door vroegere zware industrie (Silezië en dergelijke).

Dit - over het land - versnipperde aanbod en het gebrek aan groothandelsactiviteiten maakt het moeilijk om een aanbod voor uitvoer samen te stellen. De gespreide productie veroorzaakt een zwakke concurrentiepositie voor Polen ten opzichte van Tsjechië en Hongarije (OECD, 1999).

De gemiddelde oppervlakte van de biologische bedrijven in Polen is ongeveer 15 ha, dus groter dan het gemiddelde van alle Poolse landbouwbedrijven. Hoewel ook meer dan 60% van de biologische bedrijven minder dan 10 ha omvat, zijn er relatief veel bedrijven met een grotere oppervlakte - bijvoorbeeld vanaf 20 ha, bijna 20% - die als redelijk levensvatbaar kan worden gezien (zie tabel 4.6).

Tabel 4.6 *Oppervlakte structuur van de biologische landbouw in Polen (2001)*

Oppervlakte	Aantal bedrijven	Aandeel (%)
Tot 5 ha	548	31
5-10 ha	546	30
10-20 ha	374	21
20-50 ha	196	11
50-100 ha	72	4
> 100 ha	51	3
Totaal	1.787	100

Bron: Wawiernia (2004).

Biologisch is vooral gemengd

De meeste biologische bedrijven zijn gemengd van opzet, met vee en de teelt van gewassen als graan, aardappelen en groenten, waaronder wortelen en bieten, fruit (aardbeien) in vruchtwisseling. Het biologische grondgebruik is dan ook gevarieerd, zoals blijkt uit tabel 4.7.

Tabel 4.7 *Grondgebruik van biologische bedrijven (inclusief in omschakeling) in Polen in 2001*

Gebruik	Oppervlakte (in ha)	Percentage
Akkerbouw	18.594	53
Grasland	14.484	41
Groenten	983	3
Aardbeien, bessen en dergelijke	640	2
Boomgaarden	396	1
Totaal	35.097	100

Bron: Metera (2002).

4.5 Overheid

Landbouwbeleid gericht op aanpassing voor de EU

Het Poolse landbouwbeleid richt zich vooral op versterking van de landbouwstructuur om efficiënter te kunnen produceren. Ze wil daarmee bijdragen aan de oplossing van de sociaal-economische problemen op het platteland. Het grootste deel van het overheidsbudget, namelijk 80%, voor de landbouw wordt via het Agricultural Social Security Fund (KRUS) gespendeerd. De resterende 20% gaat naar plattelandsontwikkeling, landbouwmarktmaatregelen en andere maatregelen. Deze 20% was in 1999 706 miljoen euro oplopend naar 1,188 miljoen euro in 2001; ook voor de komende jaren is de toename van het budget bestemd voor plattelandsontwikkeling te verwachten. Dit hangt samen met de implementatie van het Rural Development Programme dat de Wereldbank ontwikkelt en de voorbereiding op de toetreding tot de EU (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

De Poolse overheid heeft niet of nauwelijks milieubeleid rondom de landbouwsector geformuleerd; ze richt haar aandacht vooral op gezonde en 'kwaliteits' voedselproductie. Het potentieel voor de productie van gezond voedsel wordt hoog ingeschat, maar het proces om daartoe te komen verloopt vooralsnog traag, zo constateerde de OECD in 1999. In februari 2003 kwam de Poolse overheid met de actie 'Polish Fine Food'. Dit plan beoogt de *kwaliteits*productie in de landbouw te bevorderen en de producten, eventueel als regionaal product (analoog aan het Franse 'label rouge'), beter te vermarkten in binnen- en buitenland. Hiervoor moeten de producten voldoen aan EU regels. Het label kan zonder kosten worden verkregen (www.minrol.gov.pl). Wellicht dat de aandacht voor de actie 'Polish Fine Food' tot gevolg heeft dat de biologische productie minder aandacht krijgt en op een laag marktaandeel blijft steken.

Beleid rondom biologische landbouw

De Poolse regering streeft naar een forse groei van de biologische landbouw, naar 0,5% van het areaal in 2009 met 10.000 biologische bedrijven. Daartoe ziet de Poolse overheid (Wawiernia, 2004) de volgende vijf taken voor zich:

- implementatie en verbetering van de norm- en regelgeving rondom de biologische landbouw;
- financiële steun geven aan de biologische boeren;
- voorlichting en training geven (door agrarische adviesdiensten, scholen en universiteiten);
- promotie van de biologische landbouw onder boeren en van biologische producten onder consumenten;
- steun geven aan de biologische productie door onderzoek en knowhow.

Vooral de financiële ondersteuning, die in 2002 daadwerkelijk is geïmplementeerd moet leiden tot de snelle groei van de biologische landbouw (Metera, 2002).

Vanaf 1999 worden er directe subsidies aan de boeren voor omschakeling betaald. Voor 1993 bestond de financiële ondersteuning uit compensatie van de kosten van grond-

onderzoek; in de periode 1993-1999 werd deze uitgebreid naar compensatie van de kosten van grondonderzoek en kosten van inspectie. Vanaf 1999 heeft de Poolse overheid dus nog verdergaande ondersteuning aan de biologische landbouw gegeven. Na de invoering van de regelgeving voor de biologische landbouw in 2001/2002 gelden de bedragen, zoals in tabel 4.8 gegeven. De bedragen lijken gezien de economische verhoudingen in Polen op een redelijk tot hoog niveau te liggen. Opgemerkt moet worden dat deze bedragen alleen voor bedrijven die kleiner dan 50 ha gelden; bedrijven met een oppervlakte tussen 50 en 100 ha ontvangen de helft van dit bedrag en bedrijven met meer dan 100 ha ontvangen niets van overheidswege.

Tabel 4.8 Financiële ondersteuning voor de biologische landbouw in Polen in euro per hectare voor bedrijven kleiner dan 50 ha (2002) a)

	In omschakeling	Biologisch
Groenten	125	100
Akkerbouw	50	37
Boomgaard	137	112
Zacht fruit (aardbeien, bessen en dergelijke)	137	125
Grasland	20	12

a) Uitgegaan is van een waarde van 1 euro = 4 Poolse zloty.
Bron: Wawiernia (2004).

4.6 Onderzoek, voorlichting, onderwijs

De lage opleiding van veel Poolse boeren wordt gezien als een handicap voor de overgang op biologische productie. Een aantal instellingen geeft trainingen en cursussen in de biologische landbouw. Ook op universiteiten en hogescholen zijn er programma's, terwijl er voorlichting wordt gegeven vanuit (49) regionale rijkscentra.

Cursussen worden daar verzorgd veelal in samenwerking met buitenlandse organisaties op het gebied van de biologische landbouw.

Onderzoek op het gebied van de biologische landbouw wordt al vanaf 1987 verricht op de Landbouw Universiteit van Warschau, Department Organic Foodstuffs. Anno 2004 zijn er meer, in totaal een zestal, universiteiten in Polen actief op dit terrein. Het onderzoek van de universiteit in Warschau betreft onder meer milieu-, sociaal-economische en voedselveiligheidsaspecten van de landbouw. Het onderzoek heeft ook een beleidsondersteunende functie en is door het Poolse Ministerie van Landbouw benut bij het opstellen van het strategisch beleid in 2000 voor de biologische landbouw.

4.7 Controle en certificering

De organisatie van belangenbehartiging, certificering en controle is sterk versnipperd in Polen.

Ekoland en PTRE belangrijkste certificeringinstanties

Ekoland is in 1989 opgericht en sinds 1990 aangesloten bij IFOAM. In 1989 zijn 27 bedrijven gecertificeerd door Ekoland. Dat aantal nam snel toe tot ruim 200 in het midden van de jaren negentig. Toen trad er tot het jaar 2000 een stagnatie op bij Ekoland. Dit had twee redenen. Allereerst wilde Ekoland wilde alleen nog bedrijven certificeren na een omschakelingsperiode van twee jaar en ten tweede ontstond - naast Ekoland - de Polish Society of Ecological Farming (PTRE). Deze tweede organisatie werkt ook op basis van IFOAM, maar heeft andere richtlijnen en labels dan Ekoland. Anno 2001 zijn er ruim 1.100 landbouwbedrijven met een areaal van ruim 20.000 ha bij PTRE aangesloten, terwijl Ekoland bijna 700 bedrijven met ongeveer 15.000 ha vertegenwoordigde.

Overigens zijn er naast Ekoland en PTRE nog Agrobiotest en Bioekspert als controlerende instanties actief met respectievelijk ruim 400 en ruim 200 gecontroleerde landbouwbedrijven. Deze instanties controleren ook een aantal verwerkende bedrijven. Agrobiotest en Bioekspert certificeren ook bedrijven.

De supervisie over de certificering wordt uitgevoerd door 'de hoofdinspectie voor de verkoop en verwerking van landbouwproducten'. Dit is een onderdeel van het Poolse Ministerie van Landbouw. Daarnaast heeft het Poolse Centrum voor Accreditatie toezicht op de certificerende organisaties. Voorts worden bedrijven, die naar (vanaf mei 2004 andere) de EU-landen exporteren, gecontroleerd door Europese inspectieorganisaties zoals SKAL, BCS, Lacon, INAC en Ecocert. Een aantal van de biologische landbouw- en verwerkende bedrijven wordt door meerdere instellingen gecontroleerd.

4.8 Conclusie

Uit voorgaande paragrafen kunnen de scores op de verschillende factoren die de concurrentiekracht bepaalt worden afgeleid. Dit wordt in figuur 4.1 samengevat.

Concurrentiefactor	Beoordeling	Toelichting
Primaire productiefactoren	+	- Arbeid en grond goedkoop; - Kapitaal duur;
Secundaire factoren	-	- Zwakke structuur van de landbouwbedrijven
Overheidsbeleid	+/-	- Prioriteit naar sociaal-economische plattelandproblematiek en aansluiting bij de EU; - Overheid wel aandacht voor biologisch, omschakelpremies ingesteld.
Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties	-	- Geen groothandel en verwerking; - Sterke versnippering; - Weinig marktorientatie; - Versnippering van controle en certificatie
Thuismarkt	-	- Geen motivatie, geen koopkracht, onbekendheid met biologische producten
Totaal	+/-	Potentieel kan Polen veel biologisch produceren, maar er zijn nog veel hindernissen die pas op langere termijn kunnen worden weggenomen.

Figuur 4.1 Score op de concurrentiefactoren

Primaire productiefactoren: veel en goedkope grond en arbeid

Polen is een relatief groot land met veel landbouw; de kosten van grondgebruik zijn - zeker in vergelijking met Nederland - laag. Daarbij komt een grote reserve aan mensen op het platteland die weinig werk hebben. De huidige inkomens van mensen die werkzaam zijn in de landbouw is laag. Daartegenover staat dat kapitaal relatief duur is.

Secundaire productiefactoren: laag kennisniveau, weinig marktoriëntatie

Het kennisniveau bij de primaire producenten is laag; dit wordt ook als belemmering gezien om de overstap naar biologische landbouw te maken. Verder zijn de primaire producenten nauwelijks georiënteerd op de markt; driekwart van de bedrijven produceert alleen voor zichzelf of voor zijn directe omgeving; minder dan 10% produceert voor de markt. De bedrijven zijn - mede daardoor - klein van omvang en weinig gespecialiseerd. Overigens zijn de biologische bedrijven in het algemeen iets groter.

Overheidsbeleid

De Poolse overheid is de laatste jaren actief in de verdere ontwikkeling van de biologische landbouw; ze stelt omschakelingssubsidies beschikbaar. Tegelijkertijd is Polen nog druk doende om de wetgeving aan te passen aan die van de EU; op het gebied van voedselveiligheid, dierziekten en fytosanitaire maatregelen heeft Polen nog stappen te zetten. Prioriteit ligt bovendien bij het oplossen van de sociaal-economische knelpunten op het platteland.

Samenwerking tussen schakels in de keten en tussen instituties

Op het vlak van de regelgeving, handhaving en controle door de overheid is er nog het een en ander te verbeteren; verschillende organisaties zijn op dat terrein actief en werken met verschillende labels en normen. Wel heeft de Poolse overheid de supervisie over de controle en certificatie goed geregeld.

De agribusines is van groot belang voor de Poolse economie; de export van agrarische producten is echter nog beperkt en de afzetstructuur nog verre van optimaal. Specifiek voor de biologische landbouw is de situatie weinig anders. Noch de groothandel, noch de verwerking is goed ontwikkeld in Polen; daarbij komt de sterke versnippering van - het beperkt aantal - biologische bedrijven over Polen.

Thuismarkt nauwelijks ontwikkeld

Er is nauwelijks interesse voor biologische producten bij consumenten; een gebrek aan koopkracht speelt hierbij een rol. Ook het gebrek aan kennis over biologische landbouw en het gebrek aan aanbod in winkels maakt de consument weinig actief op de biologische markt.

5. Hongarije

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de biologische keten voor Hongarije beschreven. Eerst wordt de vraag vanuit consumptie en detailhandel beschreven, waarna de handel, verwerking en productie als toeleverende partijen volgen. Daarna is er aandacht voor het overheidsbeleid inzake biologische landbouw en de wijze waarop de controle en certificering is geregeld. Ook wordt onderzoek, onderwijs en voorlichting kort beschreven. De beschrijving geeft de basis voor de beoordeling van de factoren, die bepalend zijn voor de concurrentiekracht, die in paragraaf 5.8 plaatsheeft.

5.2 Consumptie en detailhandel

Weinig binnenlandse vraag naar biologische producten

De Hongaarse consument heeft een besteedbaar inkomen dat iets meer dan de helft van het EU-gemiddelde is. Een relatief groot deel daarvan (meer dan een kwart) gaat op aan voedingsmiddelen; dit is een factor 1,5 hoger dan het EU-gemiddelde (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Door de relatief gunstige economische ontwikkelingen van de laatste jaren in Hongarije zou er meer segmentatie in de markt ontstaan: er zijn groepen consumenten die kwalitatief betere producten wensen. Daarnaast levert een toename van het toerisme die behoefte ook op (USDA, 2003). Dit zijn ontwikkelingen die het verbruik van biologische producten kunnen verhogen. Toch is het marktaandeel van biologische producten anno 2004 nog laag.

Er is in Hongarije, evenals in alle Midden-Europese landen, bij de gemiddelde consument geen grote belangstelling voor biologische producten. De omvang van de binnenlandse afzet van biologische producten in Hongarije is USD 1 miljoen (USDA, 2002). Daarvan zou de helft worden ingenomen door babyvoedingsproducten. Gezien het grote aandeel van de Hongaarse biologische producten dat wordt uitgevoerd (>90%) en het aandeel van de biologische landbouw in de Hongaarse landbouwproductie (minder dan 2% van de productie), is het aandeel biologisch in de in de levensmiddelen markt nog zeer gering (hooguit 0,2%).

Wanneer consumenten biologische producten kopen is gezondheid het eerste aankoopargument; gezondheid is belangrijker dan bezorgdheid over het milieu. Consumenten geloven in het algemeen niet dat de landbouw milieuvriendelijker is (Frühwald, 2002). Een vaste groep kopers van biologische producten zijn mensen die lijden aan allergieën of kanker. Daarnaast hebben kopers van biologische producten vaak een hogere opleiding of een

hoger inkomen. Overigens zou in Hongarije de bekendheid van biologische producten onder de consumenten nog betrekkelijk gering zijn (Frühwald, 2002).

De belangrijkste reden voor de langzame groei van de verkoop van biologische producten is het gebrek aan koopkracht. De prijzen van biologische producten zijn voor de consument ongeveer 30 tot 50% hoger dan van de gangbare producten (af-boerderij zouden de biologische producten een 60-70% hogere prijs hebben). Deze hoge prijs in Hongarije zelf is deels een gevolg van de export (naar vooral de EU). De EU-export kan in het algemeen plaatsvinden tegen relatief hoge prijzen. Dit drijft de prijzen voor de binnenlandse consumptie op en bezorgt de Hongaarse biologische productie een negatief imago.

De omvang van de invoer van biologische producten, waarvan geen betrouwbare gegevens zijn, zou zeer beperkt zijn. Naar Hongarije exporteren de EU-landen en Zwitserland, Slowakije en Polen.

Binnen Hongarije vindt de afzet van biologische producten aan de consument hoofdzakelijk plaats via 'reform winkels'. Daarnaast zijn er in Boedapest ook een aantal 'gangbare' levensmiddelenwinkels die er biologische producten bij verkopen. Het aantal van dergelijke verkooppunten is echter nog beperkt tot enkele tientallen. Deze kleinere winkels voelen de groeiende marktmacht van de grootwinkelbedrijven als een bedreiging. De grootwinkelbedrijven zijn alleen geïnteresseerd in de verkoop van biologische producten wanneer er een regelmatig aanbod van een breed assortiment is. Ook buitenlandse supermarktketens, zoals het Britse Tesco, het Duitse Metro, en Spar, investeren in vestigingen in Hongarije. Door de groeiende dominantie van de super- en hypermarkten (zie tabel 5.1) moeten de kleinere winkels zich wel specialiseren om het hoofd boven water te kunnen houden (Frühwald, 2002). Specialisatie in het aanbieden van biologische producten zou een oplossing kunnen zijn. Ook zijn er in enkele steden markten voor biologische producten.

Tabel 5.1 Afzetstructuur van voedingsmiddelen in Hongarije in 2001 en 2002

Type winkel	2001	2002
Hypermarkten	17	19
Grootwinkelbedrijven	14	14
Grote discountzaken	16	15
Cash en Carry	5	4
Convenience shops	35	36
Markten en straatkiosken	4	5
Andere	9	7

Bron: USDA (2003).

5.3 Handel en verwerking

Agribusiness belangrijk voor de Hongaarse economie

De voedings- en genotmiddelenindustrie in Hongarije neemt een belangrijke rol in. Vooral de vlees-, fruit en groenten verwerkende industrie is van betekenis. De voedings- en genotmiddelenindustrie is stevig hervormd en gegroeid, de laatste jaren. In 1997 is de privatisering van de sector afgerond. Voor de privatisering was sprake van een sterke concentratie van deze industrie - een gevolg van de opzet onder communistisch regime. Vervolgens ontstonden kleinere bedrijven, waarvan een aantal na verloop van tijd toch weer wegviel. De voedings- en genotmiddelenindustrie is voor ruim 60% in handen van buitenlandse investeerders; nog geen 40% is in eigendom van Hongaren (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Exportgericht

Hongarije is exportgericht; ze heeft een positieve handelsbalans voor landbouwproducten. Daarmee is Hongarije het enige land van het tental toetredende landen met een structureel agrarisch overschot op de betalingsbalans. Handel in landbouwproducten neemt ruim 9% van de export en bijna 4% van de import voor haar rekening. Daarbij neemt de Europese Unie minder dan de helft in beslag; de handelspartners zijn vooral landen in Oost-Europa, de voormalige Sovjet-Unie en de overige landen in de wereld (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Biologische producten vooral voor de export

De biologische producten worden door ongeveer 90 handelaren verhandeld. De meeste van de handelaren exporteren ook. Het aantal importerende bedrijven is beperkt tot een vijftal.

Het aantal verwerkende bedrijven dat in biologische producten actief is, ligt iets hoger dan het aantal handelsbedrijven, namelijk op 100 (Roszík et al., 2002). De verwerkers komen voor in de volgende categorieën (Frühwald, 2002): maalderijen en bakkerijen, wijnbereiding, kaasbereiding, van koe- en geitenmelk, groenten en fruit (conserven, gedroogd), kruiden en medicinale planten, champignons en babyvoeding. Veel van deze voor de biologische sector gecertificeerde bedrijven verwerken ook gangbare producten.

Van de Hongaarse biologische producten gaat 80 tot 95% naar het buitenland. De exportwaarde zou in 2000 USD 8,2 miljoen zijn (USDA, 2002), terwijl een andere bron meldt dat de waarde 15 miljoen euro zou zijn in 1999 (Frühwald, 2002).

Oorspronkelijk was Nederland het belangrijkste land van bestemming. Vanuit Nederland werden de Hongaarse producten door Nederlandse handelsbedrijven gedistribueerd naar Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Scandinavië. Inmiddels is het aandeel van Nederland in de Hongaarse uitvoer van biologische producten nog ongeveer 10%. De belangrijkste afzetmarkten zijn Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland. Kleinere aandelen gaan naar de Verenigde Staten en de Scandinavische landen.

Tabel 5.2 Aantal certificaten voor binnenlandse afzet en export in 2002

	Biologisch	In omschakeling	Totaal
Totaal	3.695	171	3.866
Binnenlandse afzet	1.627	79	1.706
Export, totaal,	2.068	92	2.160
Waarvan:			
Duitsland	1.242	59	1.301
Oostenrijk	294	21	315
Zwitserland	168	4	172
Frankrijk	77	3	80
Nederland a)	60	0	60
Slowakije	59	0	59
Verenigd Koninkrijk	50	1	51
Verenigde Staten	43	0	43
Slovenië	36	0	36
Italië	22	2	24
Overige landen	Minder dan 10	Minder dan 10	Minder dan 10

a) Het aantal exportcertificaten naar Nederland was een jaar eerder, in 2001, 140; dit bevestigt dat Nederland minder als distributieland voor de Hongaarse biologische producten wordt benut.

Bron: Roszik et al. (2002).

Omdat Hongarije sinds 1996 door het Europese Unie als 'derde land voor biologische producten' is erkend (krachtens EU verordening 2092/91) kan het gemakkelijk naar EU-landen exporteren. De erkenning zou alleen volledig zijn voor plantaardige producten; voor dierlijke producten zou het van geval tot geval zijn. Deze overeenkomst is tot 30 juni 2008 verlengd (Organic Monitor, 2003).

Naar de voor de Nederlandse biologische landbouw belangrijke afzetmarkten Nederland, Duitsland en Verenigd Koninkrijk gaan vooral de volgende Hongaarse biologische producten (Roszik et al., 2002):

- naar het Verenigd Koninkrijk: wintertarwe, maïs, ingevroren rode bessen en frambozen. Voorts een aantal kruidengewassen en groenten in kleine hoeveelheden, van minder dan 1.000 kg;
- naar Duitsland: wintertarwe, maïs, spelt, gerst (brouwgerst en voergerst), pompoenzaad voor de oliebereiding en onder meer nog champignons;
- naar Nederland naast wintertarwe en maïs, ook eieren, geconserveerde courgettes en paprika en ingevroren pluimveevlees.

Veruit het belangrijkste exportproduct is graan waarbij vooral wintertarwe in het oog springt. Tabel 5.3 geeft een overzicht van de belangrijkste exportproducten. Van de export van biologische wintertarwe gaat bijna de helft naar Oostenrijk en ongeveer 20% naar Duitsland. Hetzelfde geldt voor maïs. Van de Hongaarse maïs (export in totaal ongeveer 8.000 ton) neemt Nederland 9% voor rekening, van de wintertarwe 3%. Tevens is er export van biologisch zaaigoed, vooral zaaigranen (zie bijlage 2). De export van biologisch vlees en andere veehouderijproducten is bescheiden van omvang (zie bijlage 2).

Tabel 5.3 Export van enkele belangrijke plantaardige producten, in ton

Product	Biologisch	In omschakeling	Totaal
Wintertarwe	25.491	71	25.562
Spelt	7.669	1.720	9.389
Maïs	6.119	1.800	7.919
Zonnebloem	3.178	0	3.178
Triticale	344	1.635	1.979
Zomergerst	491	1.209	1.701
Soja	910	201	1.112
Wintergerst	491	571	1.062
Millet	914	0	914
Gerst voor veevoer	540	280	820
Pompoenzaad voor olie	781	0	781

Bron: Roszik et al. (2002).

5.4 Productie

Hongarije heeft 9,3 miljoen hectare waarvan ruim 60% uit landbouwgrond bestaat; er is 5,8 miljoen hectare landbouwgrond (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002). Er zijn 227.000 mensen werkzaam in de landbouw, visserij en bosbouw. Dit is 6% van de werkende bevolking; een iets hoger aandeel dan EU-gemiddeld met 4,3% (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Efficiëncyslag gemaakt maar EU-niveau nog niet bereikt

De Hongaarse landbouw heeft een efficiëncyslag doorgemaakt. Deze wordt echter geremd door het gebrek aan kapitaal, waardoor ook inputs als kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen, hoogwaardig poot- en zaaigoed en andere inputs onvoldoende uitgebaat kunnen worden. (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002). Het EU-niveau is derhalve nog niet bereikt. Zo is de gemiddelde kwaliteit van rundvlees en varkensvlees uit Hongarije minder dan die van de Europese Unie en is de gemiddelde opbrengst aan graan in Hongarije ongeveer 80% van het EU-gemiddelde. Er is een enorm potentieel om de opbrengsten verder te verhogen. Daarvoor is een hoger gebruik van kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen en andere inputs nodig evenals een herstructurering van de bedrijven (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Akkerbouw belangrijk, melk- en rundvee tanende, varkens- en pluimveeproductie groeiende

Akkerbouwgewassen nemen 76% van de landbouwgrond in, blijvende gewassen en grasland nemen 24% van het areaal in beslag (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Van 1995 tot 1998 is de landbouwproductie gestegen met 7-11% per jaar. In 1999 en 2000 liep de landbouwproductie weer terug. Terwijl tot 1995 de dierlijke productie de be-

langrijkste landbouwsector was, is dat sinds 2000 veranderd met een verschuiving richting de plantaardige productie (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

De belangrijkste producten - gemeten in waarde van de landbouwoutput - in de jaren 1998 en 1999 waren granen (18%), groenten (11%), fruit (7,5%), oliehoudende zaden (4,5%) en aardappelen (4%). Wat betreft de dierlijke sector nemen melk en rundvlees tezamen 13% voor hun rekening, varkensvlees 16% en eieren en pluimveevlees 14% (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

De varkens- en pluimveevleesproductie overstijgt die van de rundvleesproductie. Varkensproductie is zelfs de grootste met pluimvee daarop volgend. In vergelijking met andere Midden- en Oost-Europese landen heeft Hongarije een sterke 'intensieve' dierlijke productie. Deze is mede dankzij de lage graan(voer)prijzen tot ontwikkeling gekomen. Daartegenover staat de inkrimp van de melkveeproductie en daaraan gekoppeld de rundvleesproductie (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Kleinschalige bedrijfsstructuur met enkele grote bedrijven

Hongarije heeft het privatiserings programma voor landbouw(grond) afgerond. Dit programma omvatte niet alleen de privatisering van de staatsboerderijen, maar ook de overdracht van eigendom en compensatie van onteigende boeren. Ongeveer 2,5 miljoen hectare 'collectief' land en 0,2 land in eigendom van de staat is geprivatiseerd. Dit land is in handen gekomen van 1,5 miljoen mensen, die gemiddeld genomen minder dan 2 ha kregen. Het programma heeft een grote diversiteit aan juridische eigendomsvormen opgeleverd. Het grootste deel betreft de 1 miljoen private ondernemingen met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 4 ha. Deze bedrijven bebouwen ongeveer 60% van het landbouwareaal. De 8.382 'corporate farms' - die nog niet 1% van de bedrijven uitmaken - bebouwen de overige 40% van het landbouwareaal (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Tabel 5.4 Gemiddelde bedrijfsstructuur van Hongaarse landbouwbedrijven, in 2000

	Aantal bedrijven	Areaal (1.000 ha)	Gemiddelde bedrijfsgrootte (in hectare)
Private bedrijven	958.534 (99,1%)	3.834 (59,5%)	4,0
'Corporate farms'	8.382 (0,9%)	2.614 (40,5%)	311,9
Totaal	966.916 (100%)	6.448 (100%)	6,7

Bron: European Commission, Directorate-General for Agriculture (2002).

Het aantal bedrijven is in de periode 1991-2000 gedaald. Vooral de eenmansbedrijven trekken zich terug. In 2000 waren er 30% minder eenmansbedrijven dan in 1991. Het aantal bedrijven met weinig areaal daalt vooral, terwijl de 'midden' klasse met 10-100 ha in

aantal toeneemt. Het zijn juist deze (heel) grote bedrijven die profiteren van de schaalvoordelen.

Tabel 5.5 Aantal bedrijven per klasse bedrijfsgrootte in 2000

	1991	1994	2000
< 1	1.257	955	677
1 - 10	138	225	232
10 - 100	1	22	49
> 100	0	0	2
Totaal	1.396	1.202	960

Bron: European Commission, Directorate-General for Agriculture (2002).

De kleinere bedrijven bevinden zich vooral bij de dorpen; de grotere bedrijven bevinden zich verder van dorpen en steden.

Ook hier liggen de prijzen van grondgebruik. Er worden prijzen van 350 tot 3.000 euro per hectare genoemd (*Boerderij*, 2004).

Inkomens relatief laag

De inkomens van de Hongaarse boeren ligt op ongeveer 40% van die van de EU-collega's.

Tabel 5.6 Aantal bedrijven (x 1.000) en areaal (1.000 ha) per klasse van bedrijfsgrootte in 2000

	< 10 ha	10-50 ha	50-100 ha	> 100 ha	Totaal
Aantal bedrijven	910 (94%)	45 (5%)	5 (<1%)	7 (<1%)	967 (100%)
Areaal	1.308 (21%)	1.372 (21%)	508 (8%)	3.260 (50%)	6.448 (100%)

Bron: European Commission, Directorate-General for Agriculture (2002).

Biologische landbouw laatste jaren fors gegroeid

De biologische landbouw in Hongarije is begonnen in het begin van de jaren tachtig. In 1983 werd Biokultura Association, een organisatie voor de biologische landbouw, opgericht in Boedapest. Biokultura Association is in de loop van de tijd, door de oprichting van specifieke organisaties, ook actief geworden op het gebied van voorlichting, inspectie en certificering. Lid van Biokultura Association zijn ook handelaren en verwerkende bedrijven. In 1985 kwam de exportorganisatie 'Natura WG' van de grond. Destijds werden de inspecties uitgevoerd door het Nederlandse SKAL.

De eerste jaren verliep de ontwikkeling van de biologische landbouw traag; er was geen binnenlandse vraag en dus moest alles worden geëxporteerd. In 1992 was het areaal

biologische landbouw van 3.300 ha. In 1993 nam dit tijdelijk af door privatisering van de landbouw en het uiteenvallen van vroegere staatsbedrijven die waren omgeschakeld naar de biologische teelt. Vanaf het midden van de jaren negentig is er echter weer een opgaande ontwikkeling. De mogelijkheden om te exporteren werden meer benut. Biokultura werd erkend door IFOAM, waardoor Westerse inspectieorganisaties actiever in Hongarije werden (Frühwald, 2002).

De biologische landbouw in Hongarije is in de periode 1995 tot en met 2002 sterk in omvang gegroeid, zoals uit tabel 5.7 blijkt. Hierbij is hetgeen in omschakeling is meegenomen. Het aanzienlijke aandeel van het areaal en de bedrijven dat in omschakeling is onderstreept dat de groei enorm is en (voorlopig) doorgaat.

De dominerende drijvende kracht voor deze snelle groei is de toename van de export van biologische producten naar (voornamelijk) EU-landen tegen prijzen die voor de Hongaarse landbouw relatief aantrekkelijk zijn. Er zouden enkele duizenden boeren plannen hebben over te stappen naar biologische landbouw (László, 2004).

Biologische bedrijven komen voor in alle regio's van Hongarije en bijna alle regio's. Concentraties van bedrijven zijn te vinden in het Zuiden en Noorden van de 'Great Plain'.

Tabel 5.7 Areaal (ha) en aantal biologische bedrijven in de periode 1993-2002

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Areaal	2.540	2.250	8.632	16.400	19.500	28.500	34.500	53.000	79.178	103.672
Bedrijven	67	73	97	143	198	256	451	471	764	995

Bron: Frühwald, FAO.

Biologische landbouwbedrijven zijn relatief groot met accent op plantaardige productie

De Hongaarse biologische bedrijven zijn relatief groot, gemiddeld bijna 100 ha per bedrijf. Dit hangt samen met de exportgerichtheid van de biologische sector. De biologische land-

Tabel 5.8 Areaal (ha) biologische landbouw en in omschakeling in 2002, verdeeld naar gewas

	Areaal	In omschakeling	Totaal
Grasland	21.777	20.867	42.644
Kruiden	494	372	866
Fruit	708	786	1.494
Akkerbouwgewassen	25.050	20.812	55.862
Braak	910	2.345	3.254
Groenten	693	311	1.004
Ander	4.864	3.683	8.547
Totaal	54.497	49.175	103.672

Bron: Roszik et al. (2002).

bouw benut nu met een areaal van ruim 100.000 ha, ongeveer 1,7% van de totale oppervlakte cultuurgrond in Hongarije.

De omvang van de biologische veehouderijproductie is beperkt. De belangrijkste biologische akkerbouwgewassen zijn granen, vooral tarwe, vlinderbloemige gewassen (luzerne, erwten en bonen, ook vanwege de stikstofbemesting door deze gewassen) en oliehoudende gewassen (tabel 5.8). Daarnaast worden medicinale kruiden geteeld.

5.5 Overheid

Overheidssteun gericht op export

Geleidelijk aan is de ondersteuning van de landbouwsector gegroeid; uit tabel 5.9 blijkt dat het budget meer dan verdubbeld is in de periode 1995-2002. Daarvan ging in de laatste jaren negentig een fors deel naar het marktprijsbeleid; dit aandeel is geleidelijk aan verminderd (tot 15%) terwijl de ondersteuning aan plattelandontwikkeling en specifieke 'target support programmes' daarvoor in de plaats is gekomen. Exportsubsidie ondersteunt de Hongaarse export. Hongarije heeft voor een groot aantal producten exportsubsidies beschikbaar gesteld.

Tabel 5.9 *Hongaarse landbouwbudget in de periode 1995-2002, in miljoen euro*

	1995	1996	2000	2001	2002
Marktprijs	292	236	189	147	169
Plattelands-ontwikkeling	.	.	8	66	78
'target support programmes'	37	106	137	262	263
Ondersteuning om kosten te reduceren	71	86	182	261	269
Totaal	499	519	541	1.026	1.100

Bron: Roszik et al. (2002).

Begin 2004 is sprake van toenemende spanningen in de Hongaarse landbouw, die mede verband houden met de toenemende inflatie, het groeiende overheidstekort en de verslechtering van de handelsbalans (*LBActualiteiten*, 2004). Ook op de uitgaven voor de landbouw moet worden bezuinigd; genoemd worden subsidies aan de varkenssector en pluimveehouderij. Overigens is niet duidelijk of de Europese Unie instemt met het handhaven van deze subsidies vanaf de toetreding in mei 2004.

Aandacht voor de biologische landbouw groeit

De Hongaarse overheid ondersteunt de biologische landbouw vanwege de mogelijkheden voor export (Frühwald, 2002). In eerste instantie betrof de steun vooral het realiseren van de erkenning van het Hongaarse inspectiesysteem door de EU, wat een voorwaarde was voor de (toename van) de export. Ook is de regelgeving aansluitend bij de EU-richtlijnen;

de Hongaarse regelgeving is een uitwerking van de EU-regeling 2092/91 voor de productie, marketing and labelling van biologische producten en voedingsmiddelen. Daarnaast volgt Hongarije in zijn wetgeving de EU-regeling 2078/92 inzake landbouwmilieubeleid.

De Hongaarse regering streeft er naar de biologische landbouw na de toetreding te laten uitgroeien tot ongeveer 300.000 ha, dus tot ongeveer 5% van de landbouwgrond (*LBActualiteiten*, 2003). Daartoe wordt vanaf 2002 de steun uitgebreid. De steun was tot dat toe beperkt tot vergoeding van kosten zoals de contributie van organisaties, analysekosten en advieskosten. Ook de kosten van inspectie en certificering konden worden vergoed wanneer de boer een contract had met Biokultura. Van andere kosten, waaronder die voor speciale machines, zaden en andere investeringen, kon 40% worden vergoed. Als budget was in 2000 400.000 euro beschikbaar. Vanaf 2002 is de steun met een omschakelingsubsidie uitgebreid. Voor omschakeling geldt een subsidie per hectare van HUF 25.000 (circa USD 56) en voor de al bestaande biologische bedrijven is het subsidiebedrag nog lager: HUF 15.000 per hectare (USD 33,5). Dit bedrag lijkt gering in vergelijking met de omschakelingsubsidie die de Poolse overheid geeft.

5.6 Onderzoek, voorlichting en onderwijs

Onderzoek, voorlichting en onderwijs in opbouw

Voor de biologische landbouw bestaat sinds 1997 een adviesinstelling, Biokultura, onderdeel van Biokultura Association. Deze organisatie geeft boeren voorlichting en assistentie bij het maken van omschakelingsplannen en het aanvragen van subsidie.

Sinds november 2003 bestaat er ook een federatie van biologische landbouwverenigingen, die onder meer beoogt de biologische boeren in Hongarije te vertegenwoordigen. Deze federatie is ondergebracht bij Biokultura. Bij de federatie zijn verschillende regionale verenigingen van biologische boeren en de biologische bijhouders en biologisch dynamische boeren, aangesloten.

Voor consumenten en boeren is al eerder in 1990 een informatiecentrum in Boedapest ingericht met literatuur en gegevens over de biologische landbouw. Biokultura Association organiseert seminars; bijeenkomsten over productie en verwerking voor boeren. Daarnaast verzorgt Biokultura Association ook excursies voor boeren naar Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland, zodat ze daar kennis kunnen nemen van de biologische landbouw.

Onderzoek op het gebied van de biologische landbouw is beperkt. Onderzoek vindt vanaf 1992 plaats op de Universiteit van Boedapest en op verschillende faculteiten van de Universiteit van Gödöllő. Vanuit deze laatste landbouwuniversiteit is ook een opleidingsplan ontwikkeld. Dit is ondersteund door het EU-programma Leonardo da Vinci en wordt uitgevoerd in samenwerking met partners vanuit Duitsland, Frankrijk en Italië. Het onderzoek voor de biologische landbouw is onder meer gericht op de graanteelt, veehouderij en bepaalde tuinbouwteelten waaronder paprika (Radics László, 2004).

5.7 Controle en certificering

Controle voor 90% in een hand

Biokontroll Hungária Kht verzorgt vanaf 1996 de controle van bijna alle biologische bedrijven (90%) in Hongarije (Frühwald, 2002). Het gaat daarbij om ruim 1.100 landbouwbedrijven, ruim 90 verwerkende bedrijven en 5 importeurs (Roszík et al. 2002).

Daarnaast is Hungaria öko Garancia als inspectie- en controle-instelling actief. Deze werkt nauw samen met Oostenrijkse instellingen (Austria Bio Garantie en BCS öko Garantie) en richt zich ook op andere toetredende Midden- en Oost-Europese landen. Ook Zwitserse en Tsjechische bedrijven certificeren in Hongarije (Hungarian Collective Agricultural Marketing Centre, 2003).

5.8 Conclusie

Uit voorgaande paragrafen kunnen de scores op de verschillende factoren die de concurrentiekracht bepaalt worden afgeleid. Dit wordt in figuur 5.1 samengevat.

Concurrentiefactor	Beoordeling	Toelichting
Primaire productiefactoren	+	- Arbeid en grond goedkoop - Kapitaal duur
Secundaire factoren	+/-	- Kleinschaligheid Grootschalige bedrijven gericht op export
Overheidsbeleid	+	- Omschakelsubsidie
Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties	+ / -	- Export goed ontwikkelt - Controle en certificering goed geregeld. - Verwerking van biologische producten nauwelijks ontwikkelt
Thuismarkt	-	- Geen motivatie, geen koopkracht, onbekendheid met biologische producten
Totaal	+	- Vooral voor de onbewerkte plantaardige producten kan Hongarije - meer - actief worden op de exportmarkt.

Figuur 5.1 Score op de concurrentiefactoren

Uit voorgaande kunnen de scores op de verschillende factoren die de concurrentiekracht bepaalt worden vastgesteld.

Primaire productiefactoren

Grond en arbeid is voldoende aanwezig in Hongarije; waar het aan ontbreekt is kapitaal.

Secundaire productiefactoren

De Hongaarse landbouw wordt gekenmerkt door kleinschaligheid. Dit vormt een van de redenen dat de Hongaarse landbouw de EU-kwaliteits- en -productieniveaus nog niet heeft bereikt. Die kleinschaligheid is overigens minder aan de orde in de biologische landbouw; de biologische bedrijven zijn groter. Voordeel is ook dat de biologische bedrijven in zekere mate geconcentreerd zijn rond de 'Great Plain'.

Overheidsbeleid

Het overheidsbeleid heeft vanaf 2002 een impuls gekregen; toen is de ondersteuning van de biologische sector uitgebreid met een omschakelingssubsidie.

Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties

De controle en certificering is goed geregeld in Hongarije; een organisatie heeft nagenoeg alle biologische bedrijven onder haar hoede.

De agrobusiness is van grote betekenis voor de Hongaarse economie en exportgericht. Dat geldt ook voor de biologische landbouw; 95% van de biologische producten gaat de Hongaarse grens over. Daarbij gaat het om de markten waar Nederland actief is: Duitsland, Verenigd Koninkrijk en Nederland zelf. Het betreft deels producten die Nederland niet voortbrengt, maar ook producten die Nederland wel produceert. Overigens liggen hier ook kansen voor Nederland: Hongarije produceert relatief veel zaaizaad, waar Nederland behoefte aan heeft. De verwerking van biologische producten is minder ver ontwikkeld; er worden vooral onbewerkte producten geëxporteerd en ook biologisch vlees staat nog in de kinderschoenen.

Thuismarkt

Er is weinig vraag naar biologische producten; onvoldoende koopkracht speelt hier een grote rol.

6. Tsjechische Republiek

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de biologische keten voor de Tsjechische Republiek beschreven. Eerst komt consumptie en detailhandel - als vragende partij - aan de orde, gevolgd door de handel, verwerking en productie als toeleverende partijen. Verder wordt aandacht besteed aan de overheidsactiviteiten inzake biologische landbouw en de wijze waarop de controle en certificering is geregeld. Ook is er aandacht voor onderzoek, onderwijs en voorlichting. De beschrijving geeft de basis voor de beoordeling van de factoren, die bepalend zijn voor de concurrentiekracht. Deze analyse is onderwerp van de laatste paragraaf, paragraaf 6.8.

6.2 Consumptie en detailhandel

Grote en groeiende rol voor de (buitenlandse) grootwinkelbedrijven

De ontwikkeling in grootwinkelbedrijven heeft een sterke groei laten zien. Waren er in de negentiger jaren vooral kleine grootwinkelbedrijven met een beperkt assortiment, begin 2000 is dit beeld radicaal anders. Buitenlandse bedrijven hebben geïnvesteerd en vele grootwinkelbedrijven hebben zich vooral rond de steden gevestigd; maar liefst 75% van de detailhandel is in buitenlandse handen. Alleen op het platteland in de kleine dorpen zijn er nog de kleinere winkels die vooral (lokale) producten uit de regio aan de consument aanbieden (Van Everdingen, 2002).

Weinig vraag naar biologische producten

Er zijn weinig biologische producten in Tsjechië; de markt voor biologische levensmiddelen is volgens PRO-BIO (z.j.) marginaal ontwikkeld met slechts 0,06% marktaandeel. De lage inkomens bij de Tsjechische consumenten speelt daarin een grote rol. Het Ministerie van Landbouw zegt bijvoorbeeld 'dat je ook niet van de consument mag verwachten dat hij biologische producten moet kopen als de economische situatie slecht is'. Weinig mensen herkennen ook het logo 'BIO'; er wordt ook niet gewerkt aan een imagoverbetering van de biologische sector en verdere vraagontwikkeling. Verder noemt het Ministerie het betrekkelijk lage bewustzijn rondom milieu als aandachtspunt (Mondelinge mededeling Zidek, 2004). Consumenten die wel biologische producten kopen hebben meestal een hogere opleiding en een hoger inkomen (USDA, 2003).

(Buitenlandse) grootwinkelbedrijven belangrijkste afzetkanaal

Ongeveer 60% van de biologische producten wordt verkocht in super- en hypermarkten die speciale afdelingen voor biologische producten hebben en meer dan 35% wordt verkocht in speciale natuurvoedingswinkels (USDA, 2003). Daarnaast worden veel producten van de boerderij gekocht.

Eind 2002 zijn er zo'n 300 winkels, grootwinkelbedrijven en natuurvoedingswinkels die biologische producten verkopen: graanproducten, erwten, kruiden en specerijen, vers en gedroogd fruit, groenten, wijnen en melkproducten (kaas, yoghurt, kwark en melk). Biologisch vlees wordt vooral door de Ahold supermarktketen op de markt gebracht. Ahold startte ook met de eerste marketing activiteiten voor biologische producten, eind 1999 (Zidek, 2001). Al snel volgden de andere grote supermarktketens als Carrefour en Tesco, zie tabel 6.1.

Tabel 6.1 Aantal winkels en biologische producten per grootwinkelbedrijf in Tsjechië

Grootwinkelbedrijf	Aantal winkels	Aantal biologische producten
Tesco	17	62
Hypernova	39	49
Carrefour	8	40
Delvita	20	47
Globus	9	45
Billa	70	25
AHOLD	15	5

Bron: Van Everdingen (2002).

Volgens een enquête hebben 50 winkels die door het PRO-BIO verband zijn geregistreerd, meer dan 50% biologische levensmiddelen in hun winkels. De afzonderlijke biologische producten in deze winkels zijn echter ongelijk vertegenwoordigd (PRO-BIO, zonder jaartal van uitgave).

6.3 Handel en verwerking

Ketenintegratie nog ver weg

De voedings- en genotmiddelenindustrie heeft een grote groei laten zien; vooral de zuivelindustrie en de 'overige voedingsmiddelen', waarbij aan de chocoladeverwerkende industrie en de drankindustrie kan worden gedacht. Verder domineert de vleesverwerkende industrie. De privatisering van de verwerkingsindustrie is nagenoeg voltooid (European Commission Directorate-General for Agriculture, 2002). Aandachtspunt daarbij is dat vele verwerkingsbedrijven niet zijn teruggekomen in handen van de oorspronkelijke eigenaren, wat de samenwerking met de primaire sector stevig belemmert. De aansluiting tussen de

primaire sector en de vraag van de consument ontbreekt. De verwerkende sector heeft daarom veel moeite om continuïteit in hoeveelheid en kwaliteit te realiseren, waardoor de grootwinkelbedrijven zich op import richten. De Tsjechische Republiek heeft dan ook een negatieve handelsbalans waar het gaat om landbouwproducten. Daarbij heeft de Europese Unie een aandeel van minder dan 50%; de meeste export vindt plaats met de voormalige Oost-Europese landen (European Commission Directorate-General for Agriculture, 2002). Overigens begint de ketenintegratie wel op gang te komen, mede door de invloed van de buitenlandse bedrijven. Daarbij zijn grote verschillen tussen de sectoren waarneembaar. De groentensector is stevig geherstructureerd. Anno 2002 zijn er vijf groothandelaren die aan de grootwinkelbedrijven leveren en vanuit het buitenland importeren. Ook de zuivelsector heeft een sterke moderniseringsslag ondergaan, mede gestuurd door de buitenlandse investeringen. Anders ligt het voor de fruitsector, de varkens-, pluimvee- en rundvleessector. Daar is nog een weg te gaan. Vooral in de vleessectoren is sprake van overcapaciteit, verouderde bedrijven en een gebrek aan kapitaal. Ketenintegratie is al helemaal niet aan de orde (Van Everdingen, 2002). Tegelijkertijd wordt juist voor vlees een goede kwaliteit geconstateerd vanwege de aanwezigheid van koelvitrites in de grootwinkelbedrijven; deze zouden er niet zijn voor groenten, fruit en aardappelen, waardoor deze producten tegen een mindere kwaliteit worden aangeboden.

Beperkt aantal verwerkende bedrijven in biologische markt actief

De grootste speler op de biologische markt is het bedrijf 'Country Life', die meer dan 400 biologische producten op de markt brengt. Country Life is de grootste importeur van biologische producten, heeft 2 winkels in Praag, een restaurant en een boerderij voor de eigen productie (USDA, 2003).

Eind 2002 waren er 92 biologische verwerkers van levensmiddelen en 164 handelsorganisaties geregistreerd; in 2001 waren dat er minder, namelijk 75 respectievelijk 49; een (forse) toename kan dus worden geconstateerd. Toch moet er nog veel worden geïmporteerd. Volgens het Ministerie van Landbouw in Tsjechië en PRO-BIO is het beperkt aantal biologische verwerkers een van de grootste knelpunten in de (verdere ontwikkeling van de) Tsjechische biologische landbouw (Mondelinge mededeling Zidek en Vaclavik, 2004). Er zijn genoeg conventionele verwerkers in Tsjechië aanwezig, maar deze willen vooralsnog niet in het biologische segment actief worden. De schaal zou nog te klein zijn en er zou onvoldoende rendement zijn, zo is de beleving (Mondelinge mededeling Zidek, 2004).

Door het beperkte aantal biologische verwerkers ontbreekt het in Tsjechië ook aan verwerkte producten. Nu worden biologisch verwerkte producten geïmporteerd. Eigen productie in Tsjechië zelf wordt wel nagestreefd. PRO-BIO voorspelt dat Duitse verwerkers de relatief goedkope producten uit Tsjechië importeren en deze in verwerkte vorm weer terug brengen op de markt. Voor de Tsjechische consument zullen de producten dan te duur zijn; bovendien kan de concurrentiekracht van de Tsjechische boeren dan in gevaar komen. De uitdaging en kans voor de biologische sector in Tsjechië ligt dan ook in de (verdere) ontwikkeling van de biologische verwerking (Mondelinge mededeling Vaclavik, 2004).

Voor biologisch graan bestaan wel goede verwerkings- en marketingmogelijkheden. Er zijn meer dan 100 verschillende gecertificeerde verwerkte producten met graan als ba-

sis. Deze worden verkocht in natuurvoedingswinkels. Kruiden en specerijen worden in het buitenland vermarkt (voor het grootste deel in Oostenrijk) in samenwerking met het Oostenrijkse bedrijf Sonnetor en worden ook goed ontvangen op de Tsjechische markt (Zidek, 2001).

Beperkte export

In februari 2000 is er een gelijkwaardigheidsovereenkomst getekend tussen Tsjechië en de EU. Deze is verlengd tot 30 juni 2008 (Organic Monitor, 2003) Volgens de 'Commission Regulation' 2589/2001, verschijnt Tsjechië op de lijst van derde landen, welke het mogelijk voor Tsjechië maakt naar de Europese Unie te exporteren. Alle Tsjechische biologische producten worden als gelijk in de Europese Unie behandeld volgens de 'Council Regulation' 2092/91.

Het aantal gecertificeerde producten dat geëxporteerd wordt naar de verschillende landen is te vinden in tabel 6.2.

Tabel 6.2 Export van biologische producten in 2002

Land van bestemming	Aantal certificaten voor export van biologische producten en biologische levensmiddelen	Productie (in tonnen)
Oostenrijk	175	997
Duitsland	84	2.171
Slovenië	52	21
Slowakije	40	21
Polen	22	6
Nederland	15	219
Hongarije	12	4
Italië	7	87
Spanje	6	2
Frankrijk	5	47
Kroatië	4	2
Zwitserland	3	3
Totaal	425	3.579

Bron: Kontrola a certifikace v ekologickém zemědělství (KEZ) (2002).

In 2002 zijn er meer dan 420 exportbewijzen uitgegeven voor biologische producten en biologische levensmiddelen. Het totale exportvolume in 2002 was iets lager dan het totaal geëxporteerde productievolume van 2001 (3.699 ton). In 2002 werd het meest naar Duitsland geëxporteerd (60%), 28% ging naar Oostenrijk en 6% naar Nederland en de rest naar andere landen in Europa. Geëxporteerde productgoederen zijn: maïs, erwten, rogge, wortelen, spelt, kruiden en specerijen, bloem, haver (USDA, 2003). Anno 2001 zijn er vijf producenten die producten naar de Europese Unie exporteren, grotendeels naar Oostenrijk, en in mindere mate naar Duitsland en Nederland (Zidek, 2001).

De volgende biologische producten worden onder andere geïmporteerd: fruit, groente, drank, snacks, jam, groentespreads, vetten en oliën, koffie en vleesproducten (Gain report, 2003). In bijlage 3 is een overzicht gegeven van welke producten uit welke landen in Tsjechië worden geïmporteerd.

De controle instantie *Kontrola a certifikace v ekologickém zemědělství (KEZ)* registreerde in vergelijking met 2001 en toename in interesse in certificatie van geïmporteerde producten, vooral fruitproducten (tien keer hoger), groentenproducten (acht keer hoger), dranken en gearomatiseerde voedingsmiddelen (zes keer verhoging) en ook voor jams, groentespreads, vetten en oliën. In 2002 zijn voor het eerst ook voedingsmiddelen als koffie en vlees gecertificeerd; de vraag naar deze producten is toegenomen (*Kontrola a certifikace v ekologickém zemědělství (KEZ)*, 2002).

6.4 Productie

Verschillende eigendomsvormen

Het totaal aan agrarisch areaal in Tsjechië is 4,3 miljoen hectare, dit komt overeen met 54,3% van de totale oppervlakte in Tsjechië. Hiervan is 3,1 miljoen hectare (ruim driekwart) in gebruik voor de akkerbouw (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002). Ongeveer de helft van de landbouwgrond bevindt zich op zogenaamd 'less favourable land' (heuvel- en berggebieden) en een achtste deel bevindt zich in natuurgebieden (protectie van waterbronnen, landschappen en natuur).

Met de democratisering in 1989 kwam er ook verandering op landbezit. Aan het eind van 1999 werd ongeveer 85% van het totale land was privé-bezit en een verdere privatisering van de grond is nog gaande. Gedurende dit transformatie proces zijn nieuwe vormen van eigendom ontstaan naast de vroegere coöperatieven en staatsboerderijen. Tabel 6.3 geeft inzicht in de verhouding tussen de verschillende eigendomsverhoudingen.

Tabel 6.3 *Aandeel verschillende bedrijfstypen in het areaal landbouwgrond, in procenten van het totaal*

Type bedrijf	Aandeel
Aandelen coöperaties	44
(Traditionele) coöperaties	29
Individuele privé-boerderijen	26
Staatsbedrijven	2

Bron: Van Everdingen (2002).

De gemiddelde oppervlakte van de uiteenlopende type bedrijven verschilt sterk. De aandelencoöperaties hebben grote bedrijven met 400 tot 600 ha. Deze bedrijven hebben uiteenlopende (juridische) constructies, die hen slagvaardiger maakt dan de zogenaamde traditionele coöperaties. Daar hebben alle eigenaren inspraak en vormen samen beleid. De-

ze bedrijven zijn veel groter, namelijk 600 tot 2.500 ha. Tot slot zijn er de private bedrijven met een oppervlakte van 2 tot 120 ha. De tendens is een verdere opsplitsing van de coöperaties richting individuele privé-boerderijen van een gemiddelde grootte van 300 ha (Van Everdingen, 2002).

De grondprijzen zijn ook in Tsjechië laag wanneer ze met die van Nederland worden vergeleken. *Boerderij* (2004) constateert dat de prijzen tussen 2.000 en 3.000 euro per hectare liggen en soms zelfs voor een paar honderd euro van eigenaar verwisselen.

Lage productie, lage inkomens en weinig werk in de landbouw

De totale productiewaarde van de landbouwsector is gedaald. Vooral de melkveeproductie is sterk gedaald in omvang; ook de productie van graan, aardappelen en suikerbieten hebben een stevige daling laten zien. Graan blijft het belangrijkste gewas en ook melk en varkensvlees blijven belangrijke producten, zie tabel 6.4.

Tabel 6.4 Aandeel van verschillende producten in de totale productiewaarde voor 1998-1999

Gewas	Aandeel in de productiewaarde
Graan	20
Koolzaad	5
Zonnebloemzaad	<1
Groenten	2
Aardappelen	4
Fruit	2
Melk	21
Rundvlees	7
Varkensvlees	16
Eieren	3
Pluimveevlees	5
Schapenvlees	<1

Bron: European Commission Directorate-General for Agriculture (2002).

Gemiddeld over de periode 1992-2002 is de hectareopbrengst 59 tot 96% van het EU-gemiddelde. Een verbetering van de productiviteit is zeker nog mogelijk. Echter, daarvoor is input, kapitaal en beter uitgangsmateriaal een voorwaarde (European Commission Directorate-General for Agriculture, 2002).

De economische situatie van de boeren heeft zich eind jaren '90 niet positief ontwikkeld. Bijna 50% van de boerenondernemingen heeft geen winst gemaakt gedurende vele jaren, er zijn substantiële schulden en slechte financiële liquiditeit. Met als gevolg dat zo'n 70% van de boerenondernemingen zich in serieuze financiële problemen bevinden.

In de periode van 1989 tot 1998 nam het aantal mensen dat werkzaam was in de landbouw in Tsjechië af met 39%. Aan het eind van 1999 waren er 200.00 mensen werkzaam in de landbouw. Het aandeel mensen dat werkzaam is in de landbouw is

vergelijkbaar met andere EU-lidstaten (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Enorme groei biologische productie vanaf 1997

De ontwikkeling van de biologische landbouw werd pas echt mogelijk na de democratische veranderingen in 1989. Vanaf dat moment is het Ministerie van Landbouw ook begonnen met subsidieverstrekking aan de biologische productie. De biologische landbouw is gaan groeien vanaf 1997, zo blijkt uit tabel 6.5. Deze groei was hoofdzakelijk het gevolg van het in 1997/98 door het Ministerie van Landbouw geïntroduceerde 'agri-milieu programma', waarin directe steun voor de biologische landbouw was toegezegd. Sindsdien behoort de Tsjechische biologische landbouw tot de koplopers van de Oost-Europese landen die in de eerste ronde toetreden tot de EU.

Eind 2002 bedroeg het biologisch areaal 5,5% van het totale agrarische areaal in Tsjechië - zowel grote als kleine privé-bedrijven (PRO-BIO, z.j. en Landbouwrapraag, z.j.). In 2003 waren er meer dan 800 gecertificeerde biologische bedrijven, met ongeveer 240.00 ha biologische landbouwgrond. Men voorspelt een groei van het biologisch areaal van 15 à 20% voor de komende vijf jaar (USDA, 2003). Van het totaal aan geregistreerde landbouwpercelen bevond zich eind 2002 ongeveer 77.800 ha grond in conversie naar biologische landbouw.

Tabel 6.5 Aantal biologische boeren, hoeveelheid en aandeel biologisch areaal in Tsjechië

Jaar	Aantal biologische bedrijven	Totale hoeveelheid biologische areaal (ha)	Aandeel (%) biologisch van totale agrarische areaal
1990	3	480	-
1991	132	17.507	0.41
1992	135	15.371	0.36
1993	141	15.667	0.37
1994	187	15.818	0.37
1995	181	14.982	0.35
1996	182	17.022	0.40
1997	211	20.239	0.47
1998	348	71.621	1.67
1999	473	110.756	2.58
2000	563	165.699	3.86
2001	654	218.114	5.09
2002	717	235.136	5.50

Bron: Kontrola a certifikace v ekologickém zemědělství (KEZ) (2002).

Biologisch areaal vooral extensief beweide grasland

Het biologisch areaal bestaat voor het grootste deel uit grasland, op zeer grote afstand gevolgd door akkerbouw, boom- en wijngaarden en overige gebieden. In tabel 6.6 is een

overzicht gegeven van de verdeling en ontwikkeling van gewassen van biologische landbouw in Tsjechië.

Tabel 6.6 *Areaal biologische landbouw, verdeeld naar gewas*

Gebieden	2001		2002		Jaarlijkse toename (%)
	areaal (ha)	aandeel (%)	areaal (ha)	aandeel (%)	
Grasland	195.633	90	211.924	90	8
Akkerbouw	19.164	9	19.536	8	2
Boom- en wijngaarden	963	<1	898	<1	-7
Overige gebieden	2.354	1	2.778	1	18
Totaal	218.114	100	235.136	100	8

Bron: Landbouwwaad Praag, z.j. en www.kez.cz

Een groot deel van het biologische areaal betreft bergachtige en heuvelachtige gebieden, waarbij de prioriteit bij de instandhouding van het landschap ligt (PRO-BIO, z.j. en Landbouwwaad Praag, z.j.). Deze gebieden worden extensief beweide, zoals ook blijkt uit de relatief geringe omvang van de biologische veestapel (zie tabel 6.8).

Duidelijk is uit tabel 6.7 en 6.8 dat Tsjechië relatief weinig biologische akker- en tuinbouw heeft. Er wordt in 1999 nog geen achtduizend ton biologisch graan geproduceerd, een kleine drieduizend ton biologische groenten en ruim anderhalf duizend ton aardappelen. Ook is er nauwelijks sprake van biologische varkens- en pluimveeproductie.

Tabel 6.7 *Gecertificeerde biologische plantaardige productie in 1999 (schatting)*

Productiesoort	Hoeveelheid in ton
Tarwe	2.830
Rogge	1.316
Gerst	1.134
Maïs	240
Haver	2.281
Spelt wheat (soort tarwe)	730
Groenten	2.894
Fruit	3
Aardappelen	1.526
Boekweit	996
Erwten	121
Kruiden	188

Bron: Ministerie van Landbouw in Tsjechië (2000) in Zidek (2001).

Tabel 6.8 Gecertificeerde biologische dierlijke productie in 1999 (schatting)

Productie	Hoeveelheid
Melk	4.857 liter (x 1.000)
Melkproducten	816 ton
Dieren (aantal):	
Stieren voor vlees	4.610
Vleesvarkens	543
Vleeschapen	1.835
Vleesgeiten	790
Leghennen	196

Bron: Ministerie van Landbouw in Tsjechië (2000) in Zidek (2001).

In 2003 is de gecertificeerde geproduceerde hoeveelheid melk gegroeid naar 8.300 duizend liter. Overigens wordt een groot deel van de biologische producten niet ter certificering aangeboden en als gangbaar afgezet. Reden hiervoor is de beperkte verwerkingscapaciteit en de beperkte vraag. De biologische markt is dus vooral aanbodgestuurd. Ze is dus feitelijk hoger dan de in tabel 6.7 en 6.8 genoteerde hoeveelheden. Gedetailleerde gegevens hierover zijn niet beschikbaar (Mondelinge mededeling Zidek, 2004).

Het areaal biologische landbouw is derhalve weliswaar groot, maar de bijbehorende productie is beperkt. Illustratief in dit verband is het verhaal van Van Everdingen (*Boerderij*, 2004). Van Everdingen is biologische vleesveehouder in de heuvels van West-Tsjechië. Hij beheert een areaal van maar liefst 1.100 ha en boert - naar eigen zeggen - succesvol vanwege de subsidies. De subsidies zouden de helft van zijn omzet bepalen. 'Je kunt hier beter subsidioloog zijn dan boer', constateert Van Everdingen.

Concentratie van biologische productie in Moravië en Zuid-Bohemia

De belangrijkste biologische regio's in Tsjechië zijn Moravia en zuidelijk Bohemia. In 2001 bevonden de meeste biologische bedrijven in Moravia zich in het noorden en zuiden van deze regio. In Noord-Moravia en in de regio's van de Moravische grens bevinden zich grotendeels boerderijen met rundvee en zoogkoeien, als ook enkele biologische melkbedrijven. In het zuiden van Moravia bevindt zich een aantal biologische groentekwekers, wijn- en boomgaarden. Biologische graanproductie is ook geconcentreerd in Moravia. Slechts een aantal biologische bedrijven bevindt zich in het noorden van Bohemia. Dit komt door het feit dat de meest verontreinigde gebieden in Tsjechië in het Noordwesten liggen (Zidek, 2001).

Twee derde van de biologische boeren is aangesloten bij PRO-BIO, een organisatie die de belangen van de biologische boeren behartigt.

6.5 Overheid

In Tsjechië is voor een groot deel de landbouw in 2001 geliberaliseerd; alleen de melk- en graansector worden door de staat gereguleerd. Marktverordening is de verantwoordelijkheid van de 'Staatsfonds voor marktverordening'. Buitenlandse handel is ook in behoorlijke mate geliberaliseerd.

In 1998 bedroeg de subsidie voor de totale landbouw in Tsjechië ongeveer 280 miljoen euro (Zidek, 2001). De verdeling van deze subsidie over de verschillende sectoren is in tabel 6.9 weergegeven.

Tabel 6.9 Verdeling subsidiebedrag voor landbouw in 1998, in miljoen euro

Sector	Bedrag
Landbouwsector	134
Bos- en watermanagement	28,5
Faciliteren van toegang tot leningen	102,8
Investeringshulp	14,2
Totaal	circa 280

Bron: Zidek (2001).

De Tsjechische overheid ontvangt - evenals de andere Midden- en Oost-Europese landen - subsidie om haar platteland te versterken. Er zou 250 miljoen euro komen om het Tsjechische platteland te moderniseren. Het programma zet vooral in op de vervanging van verouderde technologie, toename van de concurrentie in de landbouw, de consolidatie van het landeigendom en een betere bescherming van het milieu. De EU draagt voor de periode van 2004 tot en met 2006 173,9 miljoen euro bij. De Tsjechische overheid zou 76,7 miljoen euro aan cofinanciering moeten bijdragen (DLV-Subsidie-advies, 2004).

Overheidssubsidies voor biologische landbouw vanaf 1997

Na de democratisering in 1989 - toen er nog maar 2 biologische bedrijven waren - begon het Ministerie van Landbouw in Tsjechië met de subsidiëring van de biologische productie, deze subsidieregeling duurde tot en met 1992. Toen besloot de toenmalige Minister de subsidie stop te zetten; wel werd de administratie gevoerd, accreditatie geregeld, de wet voor biologische landbouw voorbereid. Diezelfde Minister besloot in 1997 om het subsidieprogramma te heropenen. Deze beslissing heeft geleid tot de relatief grote toename van biologische productie (Zidek, 2001 en Mondelinge mededeling Zidek, 2004). Van de 280 miljoen voor de landbouw beschikbare gelden was in 1998 1,49 miljoen gereserveerd voor de biologische landbouw (0,5% van totaal). De overheidssubsidie voor de biologische landbouw die in de periode 1998-2002 bedroeg, is in tabel 6.10 opgenomen.

Tabel 6.10 Overheidssubsidie 1998-2002 voor biologische landbouw in Tsjechië, in miljoen euro

Jaar	Subsidie
1998	1,49
1999	2,61
2000	2,76
2001	5,21
2002	6,54

Bron: Zidek (2001).

Het systeem van subsidie voor de biologische landbouw is gebaseerd op punten voor elke biologische hectare landbouwgrond (inclusief land in conversie): 15 punten per hectare voor tuinbouw en 'speciale' gewassen, 10 punten per hectare voor akkerbouwland en 5 punten per hectare voor permanent grasland. Elke punt levert 200 tot 230 Tsjechische kronen (5,5 tot 6,4 euro) op (Zidek, 2001). Dit systeem leidt ertoe dat tuinbouw een hogere hectaresubsidie heeft dan akkerbouwland en grasland, zie tabel 6.11. Toch is de subsidie nog altijd relatief laag vergeleken met bijvoorbeeld Polen.

Tabel 6.11 Subsidie per landbouwsector, in euro per hectare

Gewas	Subsidie/ha (euro)
Grasland	31
Eenjarige (akkerbouw) gewassen	62
Meerjarige gewassen	108,5
Groenten	108,5

Bron: Landbouwwaad Praag.

Tsjechië wil een toename van de biologische landbouw van 8% van de totale landbouwgrond in 2006 en 10% in 2010 (USDA, 2003). Tsjechië investeert in de landbouw in zijn algemeen, aansluitend op de fondsen van de EU. Voor de biologische sector krijgt men extra punten toebedeeld en dus extra geld (Zidek, 2001). Tussen 2004 en 2006 zal de biologische landbouw rond de 31 miljoen euro ontvangen, waarvan 80% van het EU budget zal moeten komen en 20% uit Tsjechisch budget (European Commission, Directorate-General for Agriculture, 2002).

Regelgeving biologische landbouw

Reeds in 1993 (update in 1998) is door het Tsjechische Ministerie van Landbouw een interne nota opgesteld, genaamd *Metodicky pokyn pro ekologické zemědělství* (Systematische instructie voor de biologische landbouw), afgekort tot *Systematische Instructie* of de *Systematische Richtlijn voor biologische landbouw*. De richtlijn bevatte de nationale productie

standaarden voor biologische landbouw en bepaalde het organisatorische raamwerk. Deze *Systematische instructie* behelsde de minimale eisen ten aanzien van de biologische landbouw. Bovendien geldt dat elke producent een *Verklaring van Erewoord* moet afgeven dat hij of zij de regels en procedures van de *Systematische Richtlijn* zal respecteren. Zich niet houden aan het erewoord is gelijk aan een criminele daad in de Tsjechische wet. De eisen in de *Systematische Richtlijn* lijken erg veel op de EU-regelgeving (ECC) No. 2092/91, maar verschillen op enkele details. Op sommige punten gaat de nationale standaarden in de *Systematische Richtlijn* verder dan de EU-wetgeving, bijvoorbeeld op het gebied van landschapsbeheer, een aantal milieuaspecten en de verplichting tot het maken van een conversieplan. Verder is de *Systematische Richtlijn* meer omvattend. Het bevat ook regels voor biologische producten die niet voor menselijke consumptie zijn bedoeld en regels voor meststof en grond verbeteringsmiddelen die op de lijst staan als 'mag worden gebruikt in de biologische landbouw' (Zidek, 2001).

In 2002 is de wet (Act No. 242/2000) voor biologische landbouw geïmplementeerd, die de condities voor biologisch boeren, biologische producten en voedselproductie en hun certificering en marketing bepaalt. De wet is geharmoniseerd met de EU-richtlijnen 2092/91 en 804/1999 die betrekking hebben op het praktiseren van biologische landbouw in de EU (Landbouwrapraad, z.j.).

Anno 2001 werken er drie beleidsmedewerkers op het 'Structurele Beleid en Ecologie Departement' van het Ministerie van Landbouw parttime aan het biologische onderwerp.

Weinig coördinatie tussen stakeholders

De coördinatie tussen stakeholders wordt van 'een laag niveau' genoemd (Landbouwrapraad, z.j.). Er is nauwelijks sprake van onderlinge afstemming tussen acties van bedrijfsleven, overheid en NGO's. Een gezamenlijke visie ontbreekt. De politieke ondersteuning is nog steeds fragiel; een gezamenlijke prioritering van belangrijkste aandachtspunt ontbreekt bijvoorbeeld nog.

6.6 Onderzoek, voorlichting, onderwijs

Weinig onderzoek, voorlichting en onderzoek rondom biologische landbouw

Het onderzoek op het gebied van biologische landbouw is niet voldoende ontwikkeld en geïnstitutionaliseerd. Het ontbreekt aan een adviesorgaan, propaganda en voorlichtingsactiviteiten zijn stagnerend en niet toereikend (Zidek, 2001 en PRO-BIO, z.j. en Landbouwrapraad Praag, z.j.).

De belangrijkste organisatie die biologisch promoot, educatie programma's en advies verschaft en producenten helpt hun biologische producten te vermarkten is PRO-BIO¹, de grootste producent in Tsjechië. Deze organisatie is opgericht in 1990 en telt 500 leden, waaronder 400 boeren (die in totaal 115.000 ha biologisch land beheren).

---

¹ PRO-BIO en Libera zijn de twee geregistreerde verbanden voor biologische boeren in Tsjechië.

In Tsjechië is op het gebied van biologische landbouw nog geen sprake van een systematische doorgave van kennis en een kwalitatief hoogwaardige scholing (Zidek, 2001 en PRO-BIO z.j.). Biologische landbouw wordt weliswaar onderwezen aan de universiteiten van Praag, Brunn en Budweis, echter nog slechts in het kader van keuzevakken of binnen de vakken betreffende de conventionele plantenproductie.

Volgens PRO-BIO is de voorlichting en scholing voor de boeren niet goed genoeg geregeld. Zo zijn er maar drie tijdschriften *'Bulletin EZ'* voor biologische landbouw, *Bio*-tijdschrift en tijdschrift *'De Boer'*, die bovendien onregelmatig verschijnen. Deze tijdschriften zijn afkomstig van PRO-BIO of privé-ondernemingen. Een ontmoeting op hoog niveau voor boeren met vaklieden is praktisch onhaalbaar voor de Tsjechische biologische boeren vanwege spraakbarrières, de altijd gewenste aanwezigheid op het boerenbedrijf, en het niet kunnen deelnemen aan congressen in het buitenland vanwege de financiële positie.

PRO-BIO heeft derhalve het project 'Bio-academie' in het leven geroepen, waarvan het bekendste onderdeel is de 'Europese Zomeracademie voor biologische landbouw'. Hierbij zijn de landbouwminister van Tsjechië en Oostenrijk aanwezig, vertegenwoordigers van de EU, als ook rapporteurs en toehoorders uit de meeste Europese Unie en Midden en Oost Europese landen. In de vierde Zomeracademie (30 juni t/m 2 juli 2004, www.pro-bio.cz) zullen de onderwerpen zijn: de toetreding van de nieuwe leden tot de Europese Unie (intergratie in EU structuur), de juiste landbouwkundige praktijk (overeenstemming met basis van professioneel praktiseren van biologische landbouw, invloed op het milieu), gewasbescherming, economie en marketing op het gebied van biologische landbouw (PRO-BIO, z.j. en www.pro-bio.cz).

6.7 Controle en certificering

Controle en certificatie goed geregeld

In 1990 waren er vijf verschillende boerenorganisaties, met ieder hun eigen controlesysteem en anno 2004 is dat beperkt tot de enige *Kontrola a certifikace v ekologickém zemědělství* (KEZ). KEZ voert de controle uit en het Ministerie van Landbouw heeft de supervisie daarover. Anno 2004 is KEZ de enige certificeringorganisatie, maar wanneer andere organisaties kunnen zijn ook aanbieden ter accreditatie (Zidek, 2001 en Mondelinge mededeling Zidek, 2004). KEZ heeft met haar controle en certificeringprogramma een wereldwijd geldige accreditatie binnen het IFOAM- accreditatieprogramma, behaald (PRO-BIO, z.j. en www.kez.cz).

De Tsjechische biologische landbouw kent één logo. Daarnaast kan de producent ook nog gebruik maken van het logo van de vereniging waartoe de producent behoort (bijvoorbeeld PRO-BIO of Country Life). Producten die afkomstig zijn van bedrijven in conversie mogen niet gelabeld worden met labels die refereren naar de biologische landbouw of naar de conversie.

6.8 Conclusie

Uit voorgaande paragrafen kunnen de scores op de verschillende factoren die de concurrentiekracht bepaalt worden afgeleid. Dit wordt in tabel 6.11 samengevat.

Concurrentiefactor	Beoordeling	Toelichting
Primaire productiefactoren	+	- Arbeid en grond goedkoop - Kapitaal duur
Secundaire factoren	+	- Grootschalige landbouw - Veel accent op grasland en landschapsbeheer
Overheidsbeleid	+	- Omschakelsubsidie
Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties	-	- Ketenintegratie slecht - Controle en certificering goed geregeld.
Thuismarkt	-	- Geen motivatie, geen koopkracht, onbekendheid met biologische producten
Totaal	-	- Nadruk ligt nog sterk op extensieve veehouderij en landschapsbeheer

Figuur 6.1 Score op de concurrentiefactoren

Primaire productiefactoren

Grond en arbeid is relatief goedkoop; kapitaal is duur.

Secundaire productiefactoren

De landbouwbedrijven zijn relatief groot. Echter, voorsnog is de biologische landbouw vooral grasland, waarbij landschapsbeheer (van de berg- en heuvelgebieden) van grote betekenis zijn; meer nog dan de feitelijke productie; andere sectoren zijn (veel) minder ver ontwikkeld.

Overheidsbeleid

De overheid heeft een stimuleringsbeleid ingesteld waardoor het areaal biologische landbouw ook sterk gegroeid is. Zowel het aantal bedrijven als het areaal als de productie is toegenomen.

Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties

Ketenintegratie in het algemeen komt mondjesmaat op gang. Vooral bij landbouw- en verwerkingsbedrijven waar buitenlands kapitaal aanwezig is er gemoderniseerd in zowel technisch als organisatorisch opzicht. Deze bedrijven zoeken contacten met voorgaande en nakomende schakels en zorgen voor continuïteit in hoeveelheid en kwaliteit bij de (grotendeels ook buitenlandse) grootwinkelbedrijven. Ook voor de biologische sector is de verwerkingsschakel niet goed ontwikkeld. Hetzelfde geldt voor onderzoek, voorlichting en

onderwijs. Ook deze organisaties zijn nog weinig ontwikkeld waar het gaat om biologische landbouw. De controle en certificering daarentegen is wel goed ontwikkeld en geregeld.

Thuismarkt

De thuismarkt is klein. Consumenten hebben een laag besteedbaar inkomen en hebben weinig interesse in biologische producten.

7. Conclusie

In dit hoofdstuk worden conclusies getrokken ten aanzien van de concurrentiekracht van de biologische landbouw in de komende EU-lidstaten.

De tien nieuwe EU-lidstaten: hoge score op primaire productiefactoren, lage score op overige vier concurrentiefactoren

De tien nieuwe EU-landen hebben om verschillende redenen tot dusverre een beperkt ontwikkelde biologische landbouw. Het aandeel biologisch is gemiddeld duidelijk lager dan in de EU-landen.¹

De belangrijkste redenen voor het beperkte areaal biologische landbouw zijn:

- er is vrijwel geen thuismarkt voor biologische producten (weinig verkooppunten, beperkte interesse en bekendheid met biologische producten, lagere koopkracht van de bevolking van de toetredingslanden);
- de afzetstructuur, vooral de verwerking, is nog zeer beperkt ontwikkeld;
- de stimulansen van de overheid zijn pas vrij recent gekomen, aansluitend op de voorbereiding voor de toetreding, waarbij EU-regelingen voor de omschakeling zijn geïntroduceerd;
- de landbouw wordt niet als milieuvriendelijk beschouwd. De maatschappelijke druk om over te gaan naar biologisch is dus beperkt;
- in de periode voor de val van de Berlijnse muur lag de nadruk van de 'planeconomie' op het behalen van productiedoelstellingen. Hierin paste geen biologische landbouw, waarbij producties lager zijn. De nu toetredende landen leverden agrarische producten aan de Sovjet-Unie in ruil voor olie en gas.

Er zijn wel mogelijkheden voor ontwikkeling van de biologische landbouw in de tien landen.² De voorwaarden zijn gunstig wat betreft de ruime beschikbaarheid en lage kosten van arbeid en grond. Bovendien gebruikt de gangbare landbouw (nog) betrekkelijk weinig gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest en zijn de kilogramopbrengsten per hectare en per dier en ook de veedichtheid veel lager dan in de EU. De overstap naar een biologische bedrijfsvoering kan dan in beginsel gemakkelijker plaats vinden dan voor een hoogproductieve landbouw. Bovendien kan de Midden- en Oost-Europese (MOE) landbouw kan in beginsel tegen lage kosten produceren en dus tegen relatief lage prijzen aanbieden. Knelpunt voor de ontwikkeling van de landbouw in het algemeen, dus niet specifiek voor de biologische productie, is wel de beperkte beschikbaarheid van kapitaal voor investeringen.

---

¹ Een uitzondering is Tsjechië met een aandeel van 5% wat betreft de agrarische grond. Dit betreft evenwel voor ruim 90% extensief beheerd grasland. Het aandeel biologisch in de agrarische productie is er dan ook veel lager dan 5%.

² In principe geldt dat ook voor Bulgarije en Roemenië, die later toetreden.

Drie landen met potentieel grootste concurrentiekracht: Polen, Hongarije en Tsjechië

Drie nieuwe EU-landen zijn geselecteerd, te weten Hongarije, Polen en Tsjechië, als zijnde landen met de grootste concurrentiekracht. De redenen hiervoor zijn vooral: het zijn de grotere, dicht bij de EU-15 gelegen landen, waarbij Tsjechië al een groot areaal biologisch heeft en Hongarije al actief is in de export van biologische producten.

Voor deze landen is nagegaan hoe de ontwikkeling van de biologische landbouw tot dusver is verlopen en wat de belangrijkste kenmerken zijn. Hierbij gaat het onder meer om de binnenlandse afzet, de verwerking en handel, de in- en uitvoer, het beleid van de overheid, het kennissysteem en organisatie van de controle en certificering. Een en ander is bezien in het licht van de situatie van de landbouw en economie in deze landen. De meest opmerkelijke punten voor deze drie landen worden hierna genoemd. De nog resterende landen hebben op het gebied van kostprijsbepalende factoren en (afstand tot) markten te veel nadelen om serieuze potenties toe te dichten.

Polen: Veel potentie, maar nog veel knelpunten op te lossen om kansen te benutten

In figuur 7.1 is de concurrentiekracht van de Poolse biologische landbouw in beeld gebracht.

Concurrentiefactor	Beoordeling	Toelichting
Primaire productiefactoren	+	- Arbeid en grond goedkoop; - Kapitaal duur;
Secundaire factoren	-	- Zwakke structuur van de landbouwbedrijven
Overheidsbeleid	+/-	- Prioriteit naar sociaal-economische plattelandsproblematiek en aansluiting bij de EU; - Overheid wel aandacht voor biologisch, omschakelpremies ingesteld.
Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties	-	- Geen groothandel en verwerking; - Sterke versnippering; - Weinig marktorientatie; - Versnippering van controle en certificatie
Thuismarkt	-	- Geen motivatie, geen koopkracht, onbekendheid met biologische producten
Totaal	+/-	Potentieel kan Polen veel biologisch produceren, maar er zijn nog veel hindernissen die pas op langere termijn kunnen worden weggenomen.

Figuur 7.1 Score van de Poolse biologische landbouw op vijf concurrentiefactoren

Polen is een relatief groot land met veel landbouw; de kosten van grondgebruik zijn - zeker in vergelijking met Nederland - laag. Daarbij komt een grote reserve aan mensen op het platteland die weinig werk hebben. De huidige inkomens van mensen die werkzaam zijn in de landbouw is laag. Daartegenover staat dat er nauwelijks kapitaal is; kapitaal is relatief duur. Daarbij is de score op de primaire productiefactoren goed waar het gaat om arbeid en grond, minder goed op kapitaal. De score op de secundaire productiefactoren is

laag. Er is nauwelijks oriëntatie op de marktvraag; driekwart van de bedrijven produceert alleen voor zichzelf of voor zijn directe omgeving; minder dan 10% produceert voor de markt. Wel is de overheid de laatste jaren actief in de verdere ontwikkeling van de biologische landbouw; ze stelt omschakelingsubsidies beschikbaar. Dit is achterhaald! Prioriteit ligt bovendien bij het oplossen van de sociaal-economische knelpunten op het platteland en heeft de overheid speerpunten geformuleerd rondom 'kwaliteitsvoedsel'. Voor de samenwerking tussen schakels in de keten en tussen instituties geldt eveneens een lage score. Op het vlak van de regelgeving, handhaving en controle door de overheid is er nog het een en ander te verbeteren; verschillende organisaties zijn op dat terrein actief en werken met verschillende labels en normen. Wel heeft de Poolse overheid de supervisie over de controle en certificatie goed geregeld. Wat betreft de samenwerking tussen schakels staat de Poolse agribusiness nog in de kinderschoenen. De export van agrarische producten is echter nog beperkt en de afzetstructuur nog verre van optimaal. Specifiek voor de biologische landbouw is de situatie weinig anders. Noch de groothandel, noch de verwerking is goed ontwikkeld in Polen; daarbij komt de sterke versnippering van - het beperkt aantal - biologische bedrijven over Polen. Tot slot kan de nauwelijks ontwikkelde thuismarkt als minpunt worden genoemd. Er is nauwelijks interesse voor biologische producten bij consumenten; een gebrek aan motivatie maar ook koopkracht speelt hierbij een rol. Ook het gebrek aan kennis over biologische landbouw bij het publiek en het geringe aanbod in winkels maakt dat de consument weinig interesse heeft voor biologische producten. Het totaalbeeld is daarmee getekend: er is weliswaar veel potentie bij de Poolse landbouw, maar deze heeft nog forse aandachtspunten aan te pakken om daadwerkelijk marktkansen te kunnen uitbaten.

Hongarije: Reeds actief in de export van onbewerkte plantaardige producten, potentie voor verdere ontwikkeling van export van onbewerkte plantaardige producten

In figuur 7.2 is de concurrentiekracht van de Hongaarse biologische landbouw in kaart gebracht.

Concurrentiefactor	Beoordeling	Toelichting
Primaire productiefactoren	+	- Arbeid en grond goedkoop - Kapitaal duur
Secundaire factoren	+/-	- Kleinschaligheid - Grootschalige bedrijven gericht op export
Overheidsbeleid	+	- Omschakelsubsidie
Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties	+/-	- Export goed ontwikkelt - Controle en certificering goed geregeld. - Verwerking van biologische producten nauwelijks ontwikkelt
Thuismarkt	-	- Geen motivatie, geen koopkracht, onbekendheid met biologische producten
Totaal	+	- Vooral voor de onbewerkte plantaardige producten kan Hongarije - meer - actief worden op de exportmarkt.

Figuur 7.2 Score van de Hongaarse biologische landbouw op vijf concurrentiefactoren

Grond en arbeid is voldoende aanwezig in Hongarije; waar het aan ontbreekt is kapitaal. Verder wordt de Hongaarse landbouw gekenmerkt door kleinschaligheid. Dit vormt één van de redenen dat de Hongaarse landbouw de EU-kwaliteits- en -productieniveaus nog niet heeft bereikt. Die kleinschaligheid is overigens minder aan de orde in de biologische landbouw; de biologische bedrijven zijn relatief groot. Voordeel is ook dat de biologische bedrijven in zekere mate geconcentreerd zijn rond de 'Great Plain'. Daarmee wordt de secundaire productiefactoren als positief beoordeeld. Het overheidsbeleid geeft met een omschakelingssubsidie sinds 2002 een impuls aan de biologische sector. Dat beeld komt ook bij de samenwerking tussen schakels in de keten en instituties terug. De controle en certificering is goed geregeld in Hongarije; één organisatie heeft nagenoeg alle biologische bedrijven onder haar hoede. Verder is de export goed georganiseerd. Maar liefst 95% van de biologische producten gaat de Hongaarse grens over. Daarbij gaat het ook om de markten waar Nederland actief is: Duitsland, Verenigd Koninkrijk en Nederland zelf. Het betreft deels producten die Nederland niet voortbrengt, maar ook producten die Nederland wel produceert. Minder positief is het feit dat de verwerking van biologische producten minder ver ontwikkeld is; er worden vooral onbewerkte producten geëxporteerd en ook biologisch vlees staat nog in de kinderschoenen (formulering deugt niet; weet ook zo gauw niets beters). Tot slot is een minder goed punt dat de binnenlandse markt weinig ontwikkeld is; er is weinig vraag naar biologische producten; onvoldoende koopkracht speelt hier een grote rol. Dit levert het beeld dat Hongarije nu al een stevige exportpositie heeft; daarbij gaat het vooral om onbewerkte plantaardige producten. Bewerkte producten en dierlijke producten zijn nog minder in beeld; om deze producten op de (export)markt te brengen moet de Hongaarse biologische agribusiness nog stevige stappen zetten (kun je concreter worden?).

Tsjechië: Wel veel biologisch areaal, maar weinig biologische productie en afzet

In figuur 7.3 is de concurrentiekracht van de Tsjechische biologische landbouw in kaart gebracht.

Concurrentiefactor	Beoordeling	Toelichting
Primaire productiefactoren	+	- Arbeid en grond goedkoop - Kapitaal duur
Secundaire factoren	+	- Grootschalige landbouw - Wel veel accent op grasland en landschapsbeheer
Overheidsbeleid	+	- Omschakelsubsidie
Samenwerking tussen schakels in de keten en instituties	-	- Ketenintegratie slecht - Controle en certificering goed geregeld.
Thuismarkt	-	- Geen motivatie, geen koopkracht, onbekendheid met biologische producten
Totaal	-	- Nadruk ligt nog sterk op extensieve veehouderij en landschapsbeheer

Figuur 7.3 Score van de Tsjechische biologische landbouw op vijf concurrentiefactoren

Ook voor Tsjechië geldt dat er voldoende grond en arbeid is, maar minder kapitaal. De landbouwbedrijven zijn relatief groot. Echter, vooralsnog is de biologische landbouw vooral grasland; andere sectoren zijn (veel) minder ver ontwikkeld. Biologische landbouw is vooral in de berg- en heuvelgebieden interessant en levert daar weliswaar veel biologisch areaal op, maar weinig biologische productie. Het overheidsbeleid heeft veel bijgedragen aan de forse groei van het biologische areaal en biedt financiële ondersteuning aan boeren. Ketenintegratie in het algemeen komt mondjesmaat op gang. Vooral bij landbouw- en verwerkingsbedrijven waar buitenlands kapitaal aanwezig is, is er gemoderniseerd in zowel technisch als organisatorisch opzicht. Deze bedrijven zoeken contacten met toeleverende en afnemende schakels en zorgen voor continuïteit in hoeveelheid en kwaliteit bij de (grotendeels ook buitenlandse) grootwinkelbedrijven. Ook voor de biologische sector is de verwerkingsschakel niet goed ontwikkeld. Hetzelfde geldt voor onderzoek, voorlichting en onderwijs. Ook deze organisaties zijn nog weinig ontwikkeld waar het gaat om biologische landbouw. De controle en certificering daarentegen is wel goed ontwikkeld en geregeld. Daarmee is de samenwerking tussen schakels en instituties over het algemeen matig tot slecht ontwikkeld. Ook de thuismarkt is klein. Consumenten hebben een laag besteedbaar inkomen en hebben weinig interesse in biologische producten.

Concluderend: De biologische landbouwproducten uit Midden- en Oost-Europese lidstaten vormen geen serieuze concurrentie voor de Nederlandse sector op de voor Nederland belangrijke afzetmarkten. Daarvoor scoort het nog te laag op de vijf factoren die de concurrentiepositie gunstig zouden kunnen beïnvloeden. De landen zijn in beginsel in staat om tegen lage kosten biologische producten te produceren, maar op het gebied van marketing, logistiek, kwaliteitscontrole en garanties is de sector nog maar in zeer beperkte mate in staat aan de eisen van de markt te kunnen voldoen. De Hongaarse biologische sector is overigens op de meeste fronten wel iets verder dan de Oost-Europese collega's. Enkele Hongaarse biologische producten concurreren ook met Nederlandse op, bijvoorbeeld, de Duitse afzetmarkt. Op korte termijn echter hoeft de Nederlandse biologische sector de concurrentie vanuit Midden- en Oost-Europa niet te vrezen.

Overigens wordt deze conclusie ondersteund door een onlangs gepubliceerde analyse van de Rabobank (2004). Ook zij stellen dat de kosten van arbeid en grond in de nieuwe lidstaten weliswaar lager liggen, maar de landbouwsector zou in de meeste landen nog een forse inhaalslag op het terrein van kwaliteit, voedselveiligheid en modernisering moeten maken.

Literatuur

Agra Europe, East Europe (2003), *CEECs still well below EU prosperity levels*, november 2003, p. 4.

Agra Europe, East Europe (2004) *Land prices rose by 30% in 2003*, januari 2004, p.20).

Agriholland/ dossiers/ biolandbouw

AgroOnline, *Lage opbrengst Poolse aardappels door slechte veredeling en afzetstructuur*. 20 augustus 2003.

Berichten Buitenland, Polen: landbouwproductie van veel boeren is klein, oktober 2001.

Biofood magazine, mei-juni 2003.

Central Statistical Office, 1997, Agricultural census report, Warsaw.

Corporate Intelligence on Retailing, The European Market for Organic Foods, 1999.

DLV Subsidie-advies, 250 Miljoen euro voor ontwikkeling Tsjechisch platteland, 15 april 2004.

European Commission, Directorate-General for Agriculture, Agricultural situation in the candidate countries, diverse landenrapporten, 2002.

European Commission Directorate-General for Agriculture, Agriculture situation in the candidate countries, Country report on Poland, 2002.

European Commission Directorate-General for Agriculture, Agriculture situation in the candidate countries, Country report on Hungary, 2002.

European Commission Directorate-General for Agriculture, Agriculture situation in the candidate countries, Country report on the Czech Republic, 2002.

Europese Commissie, 14 januari 2004, Toetreders EU krijgen 5,8 miljard subsidie voor ontwikkeling platteland, 2004.

Europese Commissie, 15 april 2004, EU-exportverbod voor 1006 voedselbedrijven uit Centraal Europa, 2004.

- European Union, agriculture, Organic farming, list of import notifications, 2004.
- Everdingen, F.N. van, *Vestiging van Nederlandse landbouwers in Tsjechië - Praktijkanalyse*, Hogeschool Delft, 2002.
- Frühwald, Ferenc, Organic Farming in Hungary, Organic-europe, 2002 (<http://www.organic-europe.net>).
- Frühwald, F. Country report Hungary - paper voor de workshop 'Vegetable and fruit production in an expanding european union implications for policy and research'.
- GUS (National Statistical Office), Statistical Yearbook Polan, 2003.
- Hungarian Collective Agricultural Marketing Centre (AMC), Organic products of the Hungarian Food Industry 2003-2004 (amc@amc.hu), 2003.
- Kontrola a certifikace v ekologickém zemědělství (KEZ), Annual report 2002, a truncated version, Tsjechië, 2002.
- Landbouwwraad Praag (z.j.), Notitie Biologische landbouw Tsjechië. Inclusief 'Actie Plan Biologische Landbouw', Conceptversie 2003 uitgegeven door het Ministerie van Landbouw in Tsjechië.
- László, R., Organic farming, in a book to be presented, edited by Prof. Láng, 2004.
- LBActualiteiten*, (2001), (2002), (2003), (2004), diverse artikelen over Polen, Hongarije en Tsjechië.
- Ministry of Agriculture and Rural Development (MARD), Agriculture and food economy in Poland in the context of integration with the European Union, Warsaw, 2003.
- Ministry of Agriculture and Rural Development, (MARD) (2003) Polish Agriculture, Rural Areas and Food Processing Sector before Accession In: S. van Berkum and K. de Bont (eds.), Policies for agriculture in Poland and the Netherlands, contributions to a policy dialogue, LEI, The Hague, report 6.03.07.
- Meeusen, M.J.G. et al., *Biologische vollegrondsgroenten in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland; Een inventarisatie ten behoeve van strategische besluitvorming in de Nederlandse biologische vollegrondsgroetenketen*. Rapport5.02.02, LEI, Den Haag, 2002.
- Metera, D., Organic farming in Poland, 2002.
- Metera, D., Country report Polen - paper voor de workshop 'Vegetable and fruit production in an expanding european union implications for policy and research', 2003.

Ministerie van LNV, Veerman: Voedselveiligheid is ook na EU-uitbreiding te garanderen, 25 november 2003).

NN, EU-lidmaatschap nekslag voor kwart Poolse melkfabrieken, Telegraaf 10 februari 2004.

NN 'Afzet: oogsten in Oosten' in *Boerderij* (no. 30) 27 april 2004, pp. 6-15.

OECD, The agri-environmental situation and policies in The Czech Republic, Hungary and Poland, OECD, COM/AGR/ENV/(99)60/FINAL.

Organic Monitor, 'EU-handel biologische producten voor zes landen veilig gesteld', 2003.

Platform Biologica, Nieuws, 2003/2004.

Platform Biologica, *EKO-Monitor 2002*, Jaarrapport: cijfers en trends Biologica, 2002.

Platform Biologica, *EKO-Monitor 2003*, Jaarrapport: cijfers en trends Biologica, 2002.

Platform Biologica *EKO-Monitor*, Kwartaalrapportages, juni, oktober 2003.

Pouliquen, A., Competitiveness and farm incomes in the CEEC agri-food sectors. Implications before and after accession for the EU markets and policies, EC DG-Agri, Brussels, 2001.

Rabobank, The New EU - Outlook for farmers, processors and traders, Rabobank International, 2004.

Roszík, P. et al., Report on the activity of biokontroll Hungária Kht Year 2002.

SKAL, jaarverslag, 2002.

Soltysiak, U., Organic Agriculture in Poland, Evaluation of the current state and perspectives of its development, Warsaw University, 2003, Conference-report 'EU Accession and Agriculture', Krakow, November 2003.

USDA, diverse jaargangen, Foreign Agricultural Service, reports on Organic Products.

USDA, Czech Republic Organic Products Market Brief 2003, Gain report, Global Agriculture Information Network, 2003.

Vlieger, J.J. et al., *Marktverkenning biologische geitenmelkproducten*. Rapport 5.02.09, LEI, Den Haag, 2002.

Wawiernia, W., Organic agriculture, Poland perspective, Ministry of Agriculture and Rural Development, Poland, 2004.

Willer, H. et al., Organic Agriculture in Germany 2002, Organic- Europe, 2002.

Yussefi, M. and H. Willer (Eds.), World of Organic Agriculture Statistics and Future Prospects, 2003.

Znaor in: Organic food and farming: Towards partnership and action, in Europe, Copenhagen May, 2001.

Zidek T., Organic Farming in the Czech Republic 2001, Europe Statistics Asp., 2001.

Zidek, T. (z.j.) Country report Czech republic -paper voor de workshop 'Vegetable and fruit production in an expanding European union implications for policy and research'.

ZMP, OKOMARKT, Jahrbuch, 2003.

- Interviews Biofach 2004:
- Dhr. Zidek, Ministerie van Landbouw in Tsjechië
- Dhr. Vaclivik, PRO-BIO

Website(s)

www.kez.cz

www.linksorganic.com

www.pro-bio.cz

www.organic-europe.net/europe_eu/statistics.asp

www.oekolandbau.de

Schriftelijke mededelingen van PRO-BIO (2004)

Bijlage 1 Areaal biologische landbouw

Country	2001		1993		x fold increase since 1993
	Organic ha	% total UAA	Organic ha	% total UAA	
AUT	285,500	8.4	135,982	4.0	2.1
BEL	22,410	1.6	2,179	0.2	10.3
DEU	632,165	3.7	246,458	1.4	2.6
DNK	173,497	6.6	20,090	0.8	8.6
ESP	485,079	1.9	11,674	0.0	41.6
FIN	147,943	6.7	20,340	0.9	7.3
FRA	419,750	1.5	87,829	0.3	4.8
GBR	679,631	4.3	30,992	0.2	21.9
GRC	31,118	0.9	591	0.0	52.7
IRL	30,070	0.7	5,460	0.1	5.5
ITA	1,230,000	9.4	88,437	0.7	13.9
LUX	2,141	1.7	497	0.4	4.3
NLD	38,000	1.9	11,150	0.5	3.4
PRT	70,857	1.8	3,060	0.1	23.2
SWE 1	193,611	6.3	36,674	1.2	5.3
SWE 2	188,389	6.1	7,869	0.3	23.9
EU15	4,630,161	3.7	835,667	0.7	5.5
BGR	500	0.0	0	0.0	n/a
CYP	100	0.1	0	0.0	n/a
CZE	218,114	5.1	15,667	0.4	13.9
EST	20,141	2.0	1,600	0.2	12.6
HUN	105,000	1.8	6,400	0.1	16.4
LVA	20,000	0.8	1,250	0.1	16.0
LTU	6,769	0.2	148	0.0	45.7
MLT	nd	nd	nd	nd	nd
POL	44,866	0.2	3,540	0.0	12.7
ROU	18,690	0.1	0	0.0	n/a
SVK	58,706	2.4	14,724	0.6	4.0
SVN	5,280	1.1	100	0.0	52.8
CC12	5,128,327	188,600	879,096	0	5.8
TUR	60,000	0.1	5,216	0.0	11.5
EUCC28	5,188,327	2.3	884,312	0.4	5.9

Source: IRS-UWA (2003) based on organic data from national administrations and certification bodies and Eurostat (2002a)

nd no data; n/a not applicable; SWE 1 certified land area; SWE 2 policy supported area

Bijlage 2 Productie en bestemming van biologisch zaadgoed en dierlijke producten in Hongarije

Tabel B2.1 Productie en bestemming van biologisch zaadgoed, in ton

Product	Hoeveelheid (ton)	Belangrijkste bestemming
Maïs	103	Hongarije, Frankrijk, Nederland
Sojabonen	47	Hongarije
Haver	40	Hongarije
Erwten	34	Hongarije
Millet	20	Hongarije
Wintertarwe	17	Hongarije
Pompoen	15	Hongarije
Mosterd	14	Duitsland
Voederwikke	14	Duitsland
Rogge	12	Hongarije
Courgette	< 1	Frankrijk
Paprika	< 1	Hongarije

Bron: Roszík, et al. (2002).

Tabel B2.2 Productie en belangrijkste bestemming van dierlijke producten, in ton

Product	Hoeveelheid (ton)	Bestemming
Eieren	509.760 (DB)	Nederland
Pluimveevlees	32	Hongarije
Pluimveevlees	12	Nederland
'Hongaarse grey cattle'	49	Hongarije
'Mangalica pig'	20	
Schapenvlees	4	Hongarije
Lamsvlees	3	Hongarije
Kalkoenvlees	2	Nederland
Salami	1	Hongarije
Overige producten	<1	Diversen

Bron: Roszík, et al. (2002).

Bijlage 3 Import Tsjechië

Land van herkomst	Inspectie organisatie	Productgroep
Engeland	Organic Farmers & Growers Limited (UK2)	Gearomatiseerde voedingsproducten
Engeland	Soil Association (UK5)	Gearomatiseerde voedingsproducten, graanproducten, groenten, gedroogde melk, jam, vetten en oliën en dranken
België	ECOCERT België (BE01)	Thee, gearomatiseerde voedingsproducten, groenten, (gedroogde)fruitproducten, graanproducten, suikers, siropen, pastas, groentenspreads en sappen
China	BCS Oko-Garantie (DE001)	Graanproducten
Filippijnen	ECOCERT SARL (FR AB01)	Fruitproducten
Nederland	SKAL (NL01)	Gearomatiseerde voedingsproducten, dranken en jams
Italië	Associazione Suelo e Salute (IT ASS)	Gearomatiseerde voedingsproducten
Italië	Conzorcio per il Controllo dei Prodotti Biologici (IT CPB)	Pasta
Italië	Associazione Italiana l'Agricoltura Biogova (IT AIB)	Dranken
Italië	Instituto Mediterraneo di Certificazione (IT IMC)	Koffie en thee
Japan	ECOCERT België (BE 01)	Gearomatiseerde voedingsproducten, siropen
Duitsland	Alicon (DE006)	Gearomatiseerde voedingsproducten, siropen, dranken, vetten en oliën
Duitsland	BCS Oko-Garantie (DE001)	Graanproducten, gearomatiseerde voedingsproducten, thee, vleesproducten, fruitproducten, dranken, groentenproducten
Duitsland	Lacon (DE003)	Fruit en groentesappen
Duitsland	QCI (DE-013)	Graanproducten, gearomatiseerde voedingsproducten, groenten, gemalen producten, biologische plant voedingsmiddelen, gedroogde fruitproducten, vetten en oliën
Oostenrijk	ABG (AT-N-01-BIO)	Thee, kruiden, gearomatiseerde voedingsproducten, koffie, vetten en oliën, gedroogde melk, jams, dranken
Oostenrijk	Lacon (AT-O-02-BIO)	Gedroogde kruiden
Slovenië	AGRECO	Gedroogde kruiden
Spanje	Comite de Agricultura Ecologica de la Comunidad Valenciana (ES-VA-AE)	Gearomatiseerde voedingsproducten
Zwitserland	IMO	Dranken, gedroogde kruiden
Turkije	ECOCERT SARL (FR-AB 001)	Graanproducten

Figuur B3.1 Import van biologische landbouwproducten door Tsjechië

Bron: Kontrola a certifikace v ekologickém zemědělství (KEZ) (2002).